

Μνήμων

Τόμ. 32 (2012)

ΤΑ ΛΟΓΙΑ ΤΩΝ «ΣΙΩΠΗΛΩΝ». Η ΦΩΝΗ ΤΩΝ «ΣΙΩΠΗΛΩΝ» ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΓΙΑ ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΤΟΥΣ ΑΥΤΟΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ

ΦΩΤΕΙΝΗ ΝΤΑΝΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.638](https://doi.org/10.12681/mnimon.638)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΝΤΑΝΟΥ Φ. (2012). ΤΑ ΛΟΓΙΑ ΤΩΝ «ΣΙΩΠΗΛΩΝ». Η ΦΩΝΗ ΤΩΝ «ΣΙΩΠΗΛΩΝ» ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΓΙΑ ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΤΟΥΣ ΑΥΤΟΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ. *Μνήμων*, 32, 11–36. <https://doi.org/10.12681/mnimon.638>

ΦΩΤΕΙΝΗ ΝΤΑΝΟΥ

ΤΑ ΛΟΓΙΑ ΤΩΝ «ΣΙΩΠΗΛΩΝ»

Η ΦΩΝΗ ΤΩΝ «ΣΙΩΠΗΛΩΝ» ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΓΙΑ ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΤΟΥΣ
ΑΥΤΟΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ

*Η γλώσσα δεν είναι ένοχη, παρά μόνο αν είναι κι ο νους.
Αγ. Αυγουστίνος¹*

Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να ψηλαφήσει τα βασικά ζητήματα που αποτέλεσαν θέματα δημόσιου ενδιαφέροντος και πολιτικές προτεραιότητες των απλών ανθρώπων της αγγλικής κοινωνίας στον 16ο αιώνα.² Όπως επιχειρείται να καταδειχθεί στην ανάλυση που ακολουθεί, τα υπάλληλα στρώματα της πρώιμης νεωτερικότητας, τα οποία από τους ιστορικούς των νεότερων χρόνων δεν θεω-

1. Augustinus, Sermon 180 c.2: παραπέμπεται από την **Debora Shuger**, *Censorship & Cultural Sensibility: The Regulation of Language in Tudor-Stuart England*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 2006, σ. 297, υποσ. 80.

2. Χρησιμοποιώ τον όρο «απλοί άνθρωποι» μεταφράζοντας τις λέξεις *commons*, *commoners*, *commonalty*, *common people*, *plebeians* και *meaner sort*, που απαντούν στα κείμενα της υπό εξέταση εποχής. Άλλες προτεινόμενες αποδόσεις στα ελληνικά των εν λόγω αγγλικών λέξεων είναι «κοινοί άνθρωποι», «απλός λαός», πληβεία, υπάλληλα ή λαϊκά στρώματα. Στον όρο «απλοί άνθρωποι» περιλαμβάνονται άνδρες και γυναίκες υπήκοοι του στέμματος από τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα: εκείνοι, δηλαδή, που δεν ανήκαν στην ανώτερη (*nobility*) ή στην κατώτερη αριστοκρατία (*gentry*) αλλά ούτε και στην τάξη των πλούσιων εμπόρων των πόλεων, και κυρίως του Λονδίνου. Οι τρεις ανώτερες τάξεις (ανώτερη και κατώτερη αριστοκρατία και πλούσιοι έμποροι) συγκροτούσαν το επίσημο πολιτικό «έθνος», με την έννοια ότι συμμετείχαν στο αγγλικό Κοινοβούλιο, θεσμός ο οποίος θεωρητικά εκπροσωπούσε στο πολιτικό κέντρο «κάθε Άγγλο». Βλ. Thomas Smith, *De Republica Anglorum 1583*, επιμέλεια Mary Dewar, **Καίμπριτζ, CUP, 1982**. Αναλυτικότερα, η κοινωνική διαστρωμάτωση στην πρώιμη νεότερη Αγγλία είχε ως εξής: *nobles* (ανώτερη αριστοκρατία), *gentlemen* (κατώτερη κτηματική αριστοκρατία), *yeomen* (μεσαίοι και μικροί κτηματίες), *citizens and burgesses* (κάτοικοι των πόλεων και των κομποπόλεων), *husbandmen* (γεωργοί, καλλιεργητές), *artisans* (τεχνίτες), *laborers* (χειρωνακτες). Βλ. Keith Wrightson, «“Sorts of people” in Tudor and Stuart England», στο Jonathan Barry και Christopher Brooks (επιμ.), *The Middling Sort of People: Culture, Society and Politics in England, 1550-1800*, Hampshire και Λονδίνο, Macmillan, 1994, σ. 28.

ρούνταν πολιτικοποιημένα, επειδή δεν είχαν επίσημη πολιτική φωνή, υιοθετούσαν μια εξόχως πολιτική στάση απέναντι στη βασίλισσα και στους κοινωνικά ανωτέρους τους, συναρτώντας την πολιτική τους αφοσίωση με την κάλυψη των βασικών αναγκών τους από το κράτος και τις ελίτ. Χάρη στη συνάρτηση αυτή –αφοσίωση προς το μοναρχικό κράτος και κάλυψη αναγκών των υπηκόων–, αναγκάζονταν οι κυβερνώντες να μη θεωρούν δεδομένη, ως (εκ Θεού καθορισμένη), την υποταγή των υποτελών τους, προσαρμόζοντας τις ενέργειές τους αντίστοιχα.

Η βασική παραδοχή της μελέτης μας είναι ότι οι απλοί άνθρωποι στην Αγγλία, την περίοδο που εξετάζουμε, είχαν συγκροτημένη πολιτική ταυτότητα, η οποία, ωστόσο, για να εξυπηρετεί καλύτερα τους στόχους τους μέσα στην κοινωνία, δεν διακρινόταν από σταθερότητα, αλλά ήταν μεταβλητή, καθώς προσαρμοζόταν στην εκάστοτε συγκυρία. Οι πηγές, μέσα από τις οποίες επιχειρείται να ανιχνευθεί η πολιτική ταυτότητα των υπάλληλων στρωμάτων, είναι τα κατηγορητήρια περί στασιαστικών λόγων· καταγγελίες, δηλαδή, που εκστομίστηκαν δημόσια και θεωρήθηκαν πολιτικά «επικίνδυνες» από τις αρχές. Επίσης, συνεξετάζονται και άλλες πηγές που φωτίζουν τις λαϊκές πολιτικές αντιλήψεις, όπως τα τραγούδια και οι μοναρχικές διακηρύξεις, όπου καταγράφονται απόψεις των υπηκόων, οι οποίες απασχόλησαν κατά καιρούς το στέμμα.

Η μελέτη του θέματος περιορίζεται χρονικά στον 16ο αιώνα, επειδή σε αυτόν τον αιώνα αποκρυσταλλώνεται η νομική φύση του αδικήματος περί στασιαστικών λόγων, αν και υπάρχουν και μεσαιωνικά προηγούμενα που θα τα δούμε ακολούθως. Επίσης, ο 16ος αιώνας αποτελεί αιώνα μετάβασης προς τη λεγόμενη εποχή της νεωτερικότητας, κατά τον οποίο συνυπάρχει το «παλαιό» των μεσαιωνικών τοπικών διοικητικών δομών με το «καινούργιο» του συγκεντρωτισμού του μοναρχικού κράτους. Ο συγκεντρωτισμός αυτός, ο οποίος προϋπέθετε κεντρικά ελεγχόμενη διακυβέρνηση, ενίσχυσε την ανάγκη για έλεγχο και χειραγώγηση της σκέψης και της συμπεριφοράς των υπηκόων του μοναρχικού κράτους (*gouvernementalité / governmentality*, σύμφωνα με τον όρο του Foucault).³

Με τη διάδοση της τυπογραφίας και τη συνακόλουθη βελτίωση της εγγραμματοσύνης στην κοινωνία του 16ου αιώνα, με τη θρησκευτική κρίση της Μεταρρύθμισης και την προπαγάνδα που τη συνόδευσε από Προτεστάντες και Καθολικούς –η οποία απευθυνόταν μαζικά προς όλους τους πιστούς– ανατέλλει μια νέα εποχή. Ολοένα και ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού συμμετέχουν σε διαδικασίες πολιτικοποίησης μέσα από μια χωρίς προηγούμενο διεύρυνση της πληροφόρησης για όλες τις μείζονες πολιτικές επιλογές του στέμματος, πλη-

3. Michel Foucault, «Governmentality», στο G. Burchell, C. Gordon και P. Miller (επιμ.), *The Foucault Effect: studies in governmentality*, Σικάγο, Chicago University Press, 1991, σ. 87-104.

ροφόρησης η οποία υποβοηθήθηκε σημαντικά και από την εμπορευματοποίηση του έντυπου λόγου.⁴

Σχετικά με το ζήτημα της παραβατικής δημόσιας έκφρασης («transgressive language»), όρος που χρησιμοποιείται στη βιβλιογραφία των τελευταίων δεκαετιών, έχουν γίνει σημαντικές μελέτες, εστιασμένες στις κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις του θέματος, οι οποίες ήρθαν να προστεθούν στις προηγούμενες καθαρά νομικές προσεγγίσεις.⁵ Πιο συγκεκριμένα, τα δυσφημιστικά ή προδοτικά λόγια και τη βωμολοχία, ως στοιχεία της κουλτούρας των υπάλληλων στρωμάτων αλλά και της γενικότερης επικοινωνιακής και πολιτικής κουλτούρας στην πρώιμη νεότερη Αγγλία, θέτουν ως αντικείμενο της μελέτης τους και οι Alastair Bellany, Adam Fox, Dermot Cavanagh και Tim Kirk και ο David Cressy. Στα έργα των ιστορικών αυτών το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο περιεχόμενο των «επικίνδυνων» ή προσβλητικών λόγων, οι οποίοι αποτυπώνουν, όπως πιστεύουν οι συγγραφείς αυτοί, τη λαϊκή (κοινή) γνώμη της εποχής —ή τουλάχιστον την αρνητική της πλευρά· μια λαϊκή (κοινή) γνώμη, η οποία σταδιακά αναδείχθηκε σε σημαντικό παράγοντα που επηρέαζε τη δημόσια ζωή και καθόριζε τους όρους του πολιτικού παιχνιδιού στην Αγγλία, επιταχύνοντας τη διαδικασία της πολιτικοποίησης σε όλα τα στρώματα της αγγλικής κοινωνίας.⁶

Αξιοποιώντας τις παραπάνω αναλύσεις, η δική μας μελέτη επιχειρεί να ανιχνεύσει, μέσα από τις κουβέντες των απλών ανθρώπων, που αποτυπώθηκαν

4. Για την ανάπτυξη της δημόσιας σφαίρας στο προσκήνιο στην Αγγλία τον 16ο αιώνα και τη Μεταρρύθμιση ως παράγοντα πολιτικοποίησης ευρύτερων στρωμάτων του πληθυσμού αναλυτική συζήτηση γίνεται στο βιβλίο μου *Προδότες της Βασίλισσας και του Έθνους: Καθολικισμός και ο λόγος περί προδοσίας στην Ελισαβετιανή προπαγάνδα 1558-1585*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2013.

5. James Fitzjames Stephen, *A History of the Criminal Law of England*, Λονδίνο, Routledge, 1993, (πρώτη έκδοση 1883)· William Holdsworth, «Defamation in the Sixteenth and Seventeenth Centuries I», *The Law Quarterly Review*, 159 (1924), σ. 302-315· του ίδιου, *A History of English Law*, Λονδίνο, Methuen Co. LTD, 1937, τ. VIII, σ. 333-378· Cecil Fifoot, *History and Sources of the Common Law: Tort and Contract*, Λονδίνο, Stevens & Sons Limited, 1969 (πρώτη έκδοση 1949), σ. 126-145· John Baker, *An Introduction to English Legal History*, Butterworths, 3^η 1990, σ. 436-446· Roger Manning, «The Origins of the Doctrine of Seditio», *Albion*, 12 (1980), σ. 99-121· Philip Hamburger, «The Development of the Law of Seditious Libel and the Control of the Press», *Stanford Law Review*, 37 (1985), σ. 661-765.

6. Alastair Bellany, «Raylinge Rymes and Vaunting Verse: Libelous Politics in Early Stuart England 1603-1628», στο Kevin Sharpe και Peter Lake (επιμ.), *Culture and Politics in Early Stuart England*, Καλιφόρνια, Stanford University Press, 1993, σ. 285-317· Adam Fox, «Ballads, Libels and Popular Ridicule in Jacobean England», *Past and Present*, 145 (1994), σ. 47-83· Dermot Cavanagh και Tim Kirk (επιμ.), *Subversion and Scurrillity: Popular Discourse in Europe from 1500 to the Present*, Aldershot, Ashgate, 2000· David Cressy, *Dangerous Talk: Scandalous, Seditious and Treasonable Speech in Pre-Modern England*, Οξφόρδη, OUP, 2010.

στις ιστορικές πηγές ως πολιτικά «επικίνδυνες», τις στιγμιαίες αποτυπώσεις της πολιτικής τους ταυτότητας, όπως αυτή συγκροτήθηκε στο ιστορικό της περιβάλλον. Οι λόγοι που καταγράφονται στα κατηγορητήρια ως «στασιαστικοί», αποκαλύπτουν πρώτιστα τις αντιλήψεις των φορέων της μοναρχικής εξουσίας ως προς το τι θεωρείτο επικίνδυνο να πιστεύουν και να συζητούν οι υπήκοοι του στέμματος αναφορικά με τα δημόσια πράγματα του βασιλείου. Η συνεξέτασή τους, ωστόσο, με άλλες πηγές που φωτίζουν διάφορες αντιλήψεις των υπάλληλων στρωμάτων, φανερώνουν επίσης –με όση ασφάλεια επιτρέπει το διαμεσολαβημένο και το περιορισμένο των πηγών για τα υπάλληλα στρώματα⁷ και πτυχές της λαϊκής πολιτικής κουλτούρας, του τρόπου, δηλαδή, με τον οποίο αντιλαμβάνονταν τα στρώματα αυτά το πολιτικό γίγνεσθαι και πώς τοποθετούσαν τον εαυτό τους μέσα σε αυτό.⁸

Αυτή η διττή πληροφόρηση που μας παρέχουν τα κατηγορητήρια περί στασιαστικών λόγων, όπως και οι άλλες πηγές πληροφόρησης για τη λαϊκή πολιτική κουλτούρα, είναι που μας οδηγεί να κάνουμε λόγο στον τίτλο του παρόντος άρθρου ταυτόχρονα για πολιτικό αυτοκαθορισμό και ετεροκαθορισμό των «σιωπηλών» της αγγλικής κοινωνίας, των ανθρώπων, δηλαδή, χωρίς επίσημη πολιτική φωνή. Η πολιτική ταυτότητα των απλών ανθρώπων αποτελεί προϊόν αυτοσυγκρότησης των υπάλληλων στρωμάτων αλλά και ετεροσυγκρότησής τους μέσα από τα μάτια των ελίτ. Θα ήταν λογικό να υποθέσουμε ότι ο ετεροκαθορισμός της πολιτικής ταυτότητας των απλών ανθρώπων ενδεχομένως παρουσιάζεται μέσα από τις πηγές εντονότερος σε σχέση με τον αυτοκαθορισμό τους, από τη στιγμή που τα λαϊκά στρώματα δεν άφησαν παρά ελάχιστες δικές τους άμεσες μαρτυρίες. Αυτό όμως δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι απλοί άνθρωποι ετεροκαθορίζονταν σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι αυτοκαθορίζονταν πολιτικά στην καθημερινή τους ζωή. Απλώς ο ιστορικός δεν έχει τρόπο να δια-

7. Για τον προβληματισμό των ιστορικών σχετικά με την εγκυρότητα των πηγών της λαϊκής κουλτούρας βλ. Robert Scribner, «Is History of Popular Culture Possible?», στο Robert Scribner, *Religion and Culture in Germany, 1400-1800*, επιμέλεια Lyndal Roper, Leiden, Brill, 2001, σ. 29-51.

8. Δεν υπαινίσσομαι, ασφαλώς, ότι η μεγάλη μάζα του πληθυσμού της αγγλικής κοινωνίας, η οποία βρισκόταν κοινωνικά κάτω από το στρώμα της κατώτερης αριστοκρατίας (*gentry*), διέθετε απόλυτη συνοχή και εσωτερική ομοιογένεια ως προς την πολιτική της κουλτούρα. Ο Tim Harris αναφέρει ότι ίσως θα ήταν ακριβέστερο αντί για μία ενιαία λαϊκή κουλτούρα να μιλάμε για κουλτούρες των υπάλληλων στρωμάτων, στον πληθυντικό, λαμβάνοντας υπόψη τις ποικίλες αποχρώσεις, διαφοροποιήσεις και πολλαπλές στοχεύσεις τους (βλ. Tim Harris, «Problematising Popular Culture», στο Tim Harris (επιμ.), *Popular Culture in England, c. 1500-1850*, Hampshire και Λονδίνο, Macmillan, 1995 σ. 1-27, ιδιαίτερα σ. 4-5). Ωστόσο, όπως ελπίζω να φανεί από την ανάλυσή μου, στις αντιλήψεις των απλών ανθρώπων για την πολιτική και τα δημόσια πράγματα υπάρχουν κοινοί τόποι, αποτέλεσμα κυρίως των κοινών τους εμπειριών, επιθυμιών και προβλημάτων που αντιμετωπίζουν στην καθημερινότητά τους.

πιστώσει με ακρίβεια σε ποιο βαθμό συνέβαινε το ένα και το άλλο αντίστοιχα.

Εκείνο που μπορεί να πράξει ο ιστορικός, σύμφωνα και με την προτροπή του Tim Harris, είναι να αντιμετωπίσει τις πηγές του για τις αντιλήψεις των λαϊκών στρωμάτων ως «σημείο συνάντησης» και «επαφής» της δικής τους κουλτούρας με εκείνη των ελίτ, εστιάζοντας την προσοχή του στην αλληλεπίδραση των διάφορων κοινωνικών ομάδων και στους «κοινούς τόπους» που αναπτύχθηκαν σταδιακά στην κοσμοθεωρία τους.⁹ Ως τέτοιους («τόπους συνάντησης») της κουλτούρας διαφορετικών κοινωνικών ομάδων που συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν μέσα στην κοινωνία της πρώιμης νεωτερικότητας, αντιμετωπίζουμε και εμείς εδώ τα κατηγορητήρια περί στασιαστικών λόγων και τις άλλες πηγές που θα χρησιμοποιήσουμε στη μελέτη μας για την πολιτική φωνή των απλών Άγγλων και Αγγλίδων της πρώιμης νεότερης περιόδου.

Το σώμα των κατηγορητηρίων που θα χρησιμοποιηθεί, αποτελεί την πρωιμότερη πλήρη σειρά δικαστικών αρχείων, που διασώθηκε από τα περιφερόμενα βασιλικά δικαστήρια (*assizes*) στην Αγγλία. Αφορά τις γύρω από το Λονδίνο περιοχές Kent, Essex, Sussex, Surrey και Hertfordshire και έχει εκδοθεί περιληπτικά και με χρονολογική σειρά στη σειρά *Calendar of Assize Records Home Circuit Indictments Elizabeth I*.¹⁰ Τα κατηγορητήρια αποτελούν σημαντικά ιστορικά τεκμήρια για τα λεγόμενα των απλών ανθρώπων κατά της εξουσίας, από όπου μπορούμε να εξαγάγουμε συμπεράσματα σχετικά με τη λαϊκή γνώμη της εποχής για τα δημόσια πράγματα, με την προϋπόθεση, βεβαίως, ότι θα διασταυρώσουμε τα πορίσματά μας και με άλλες πηγές για τη λαϊκή πολιτική κουλτούρα.

Η διασταύρωση και με άλλες πηγές είναι απαραίτητη και για έναν επιπλέον λόγο: Τα λόγια των απλών ανθρώπων για την πολιτική, τα οποία τους έφεραν αντιμέτωπους με τη δικαιοσύνη, μας παρέχουν στρεβλή εικόνα ως προς τις πολιτικές τους απόψεις, διότι φανερώνουν μόνο τις αρνητικές γνώμες για την εξουσία. Ωστόσο, συνεξετάζοντας τα κατηγορητήρια με λαϊκά τραγούδια πολιτικού περιεχομένου μας δίνεται η δυνατότητα από τη μία μεριά να δούμε και τις θετικές γνώμες των απλών ανθρώπων για την εξουσία, αποκτώντας έτσι μία πληρέστερη εικόνα για την πολιτική τους συνείδηση, και από την άλλη μεριά έχουμε επίσης την ευκαιρία να εκτιμήσουμε ορθότερα την εγκυρότητα των λόγων που αναφέρονται στα κατηγορητήρια.

9. Harris, «**Problematising Popular Culture**», ό.π., σ. 9-10.

10. *Calendar of Assize Records: Hertfordshire Indictments, Elizabeth I* (επιμέλεια J. S. Cockburn, Λονδίνο, HMSO, 1975), *Calendar of Assize Records: Sussex Indictments, Elizabeth I* (επιμέλεια J. S. Cockburn, Λονδίνο, HMSO, 1975), *Calendar of Assize Records: Essex Indictments, Elizabeth I* (επιμέλεια J. S. Cockburn, Λονδίνο, HMSO, 1978), *Calendar of Assize Records: Kent Indictments, Elizabeth I* (επιμέλεια J. S. Cockburn, Λονδίνο, HMSO, 1979), *Calendar of Assize Records: Surrey Indictments, Elizabeth I* (επιμέλεια J. S. Cockburn, Λονδίνο, HMSO, 1980).

Όπως θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε στην πορεία της ανάλυσής μας, στα δύο σώματα πηγών (κατηγορητήρια και λαϊκά τραγούδια) διαπιστώνεται κοινή εμφάνιση πολιτικών θεμάτων, γύρω από τα οποία περιστρεφόταν το ενδιαφέρον των απλών ανθρώπων της εποχής. Τα κοινά αυτά θέματα, αποκτώντας το συμβολικό βάρος του δημόσιου (λαϊκού) ενδιαφέροντος, αποτέλεσαν βαρόμετρο για την πορεία της μοναρχικής πολιτικής και στοιχείο, βάσει του οποίου τα υπάλληλα στρώματα εκτιμούσαν την πολιτική κατάσταση της χώρας τους, άλλοτε αρνητικά, όπως φαίνεται στα κατηγορητήρια, και άλλοτε θετικά, όπως φαίνεται στα λαϊκά τραγούδια.

Τα λαϊκά τραγούδια με θέματα από την επικαιρότητα, που κυκλοφορούσαν στην πρώιμη νεότερη Αγγλία, βρίσκονταν στο μεταίχμιο της προφορικής και της έντυπης δημοσιότητας. Επρόκειτο για έμμετρες συνθέσεις τραγουδοποιών, που είτε ήταν καινούριες δημιουργίες, με στόχο να εκφράσουν το πολιτικό κλίμα της εποχής, είτε ήταν καταγεγραμμένα στιχάκια που ήδη κυκλοφορούσαν από στόμα σε στόμα ανάμεσα στον λαό και ο αρχικός δημιουργός τους παραμένει άγνωστος. Μετά από την καταγραφή τους πολλά από τα τραγούδια αυτά τυπώνονταν σε φτηνά ολιγοσέλιδα φυλλάδια ή μονόφυλλα ευρείας κατανόησης (*chapbooks* και *broadsides*).¹¹

Το εφήμερο και ευτελές του μέσου αναπαραγωγής τους υπήρξε ο βασικός λόγος για τον οποίο πολλά από τα τραγούδια αυτά χάθηκαν. Ικανοποιητικός αριθμός τέτοιων τραγουδιών για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, διασώθηκε, ωστόσο, για να τυπωθεί εκ νέου σε συλλογές στους επόμενους αιώνες. Από μία τέτοια συλλογή με τίτλο *A Collection of seventy-nine black-letter ballads and broadsides, printed in the Reign of Queen Elizabeth between the years 1559 and 1597*,¹² προέρχονται και τα τραγούδια που επιλέχθηκαν για να συζητηστούν με τα κατηγορητήρια περί στασιαστικών λόγων στην παρούσα μελέτη.

Η έννοια της «πολιτικής θεσης» στην πρώιμη νεότερη Αγγλία

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυσή μας, είναι χρήσιμο να γίνει μία σύντομη επισκόπηση της συζήτησης που έχει αναπτυχθεί από τους ιστορικούς, γύρω από την έννοια του «πολιτικού» στην προ-νεωτερική περίοδο. Σε ποιο βαθμό μπορούμε να μιλάμε για πολιτική ταυτότητα, πολιτική στάση και συμμετοχή των

11. Για τη σχέση των λαϊκών τραγουδιών και των λιβέλων με την επικαιρότητα και για τη συνδυαστική χρήση των προφορικών και έντυπων μέσων κυκλοφορίας τους βλ. Adam Fox, *Oral and literate culture in England, 1500-1700*, Οξφόρδη, OUP, 2005, κεφ. 6: «Ballads and Libels», σ. 299-334.

12. *A Collection of seventy-nine black-letter ballads and broadsides, printed in the Reign of Queen Elizabeth between the years 1559 and 1597*, επιμέλεια Joseph Lilly, Λονδίνο, 17 and 18 New Street and 5A Garrick Street, Covent Garden, 1890. Για τον τρόπο συλλογής και το περιεχόμενο των τραγουδιών βλ. στην Εισαγωγή της συλλογής, σ. ν-xxxι.

υπάλληλων στρωμάτων στη δημόσια ζωή σε μια εποχή χωρίς μέσα μαζικής ενημέρωσης, θεσμοθετημένο δικαίωμα ψήφου, αποκρυσταλλωμένες στο πλαίσιο πολιτικών φορέων ιδεολογίες και ταξική συγχρότηση; Με ποιον τρόπο τα ζητήματα επιβίωσης των λαϊκών στρωμάτων, τα οποία στη βιβλιογραφία για τη λαϊκή πολιτική κουλτούρα της πρώιμης νεότερης Αγγλίας¹³ απαντούν με τους όρους *knife and fork politics*, *bread and butter issues* ή *politics of subsistence*, συνδέονταν με και επηρέαζαν ζητήματα της λεγόμενης («υψηλής πολιτικής») (*high politics*); Πώς η σύνδεση αυτή άνοιξε τελικά τον δρόμο για την ανάδυση των υπηκόων του στέμματος –που δεν ήταν ακόμη πολίτες– ως υπολογίσιμο πολιτικό μέγεθος στην πρώιμη νεότερη δημόσια ζωή;

Μελετητές τόσο της παραδοσιακής φιλελεύθερης *whig* όσο και της μαρξιστικής βρετανικής ιστοριογραφικής σχολής¹⁴ εστιάζοντας το ενδιαφέρον τους σε θεσμούς της κεντρικής διοίκησης ή στην εξέλιξη των οικονομικών δομών,

13. Βλ. Harris, «**Problematising Popular Culture**», ό.π., σ. 1-27· Wrightson Keith, «The Politics of the Parish in Early Modern England», στο Griffiths Paul, Fox Adam και Hindle Steve (επιμ.), *The Experience of Authority in Early Modern England*, Λονδίνο, Macmillan, 1996, σ. 10-46· *The Politics of the Excluded, c. 1500-1850*, επιμέλεια Tim Harris, Νέα Υόρκη, Palgrave, 2001· Michael Braddick και John Walter, «Introduction: Grids of power: order, hierarchy and subordination in early modern society», στο Michael Braddick και John Walter (επιμ.), *Negotiating Power in Early Modern Society: Order, Hierarchy and Subordination in Britain and Ireland*, Καίμπριτζ, CUP, 2001, σ. 1-42· Michael Braddick & John Walter, «**Administrative performance: the representation of political authority in early modern England**», στο Michael Braddick και John Walter (επιμ.), *Negotiating Power in Early Modern Society*, ό.π., σ. 166-187· Ian Archer, «**Popular politics in the sixteenth and early seventeenth centuries**», στο Paul Griffiths και Mark Jenner (επιμ.), *Londinopolis: Essays in the cultural and social history of early modern London*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2001 σ. 26-45· Andy Wood, *Riot Rebellion and Popular Politics in Early Modern England*, Hampshire, Palgrave, 2002· Steve Hindle, *State and Social Change in Early Modern England, 1550-1640*, Hampshire, Palgrave Macmillan, 2002· Adam Fox, *Oral and literate culture in England, 1500-1700*, ό.π.: John Walter, *Crowds and Popular Politics in Early Modern England*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2006· *The Monarchical Republic of Early Modern England*, επιμέλεια John Mc Diarmid, Hampshire, Ashgate, 2007.

14. **Οι σημαντικοί εκπρόσωποι της φιλελεύθερης whig σχολής** για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, και τα έργα τους είναι τα εξής: Geoffrey Elton, *Political History: principles and practice*, Λονδίνο, Penguin Press, 1970· Conrad Russel, *The Crisis of Parliaments: English History, 1509-1660*, Οξφόρδη, OUP, 1971. Μια νεότερη μελέτη που ακολουθεί την ίδια συλλογιστική, είναι αυτή του Krishan Kumar, *The Making of English National Identity*, Καίμπριτζ, CUP, 2005. Για τη μαρξιστική σχολή βλ. Eric Hobsbawm, *Primitive Rebels*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Norton and Company Inc, 1979· Roger Manning, *Village Revolts: Social Protest and Popular Disturbances in England, 1509-1640*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1988· James Jones, *The Revolution of 1688 in England*, Λονδίνο, Weidenfeld and Nicolson, 1972· Buchanan Sharp, *In Contempt of all Authority: Rural Artisans and Riot in the West of England, 1586-1660*, Καλιφόρνια, Berkeley, 1980.

θεωρούν τη διεύρυνση του δικαιώματος ψήφου και την ταξική συγκρότηση και σύγκρουση ως τους δύο βασικούς πυλώνες του πολιτικού γίγνεσθαι στην εποχή της νεωτερικότητας. Σχολιάζοντας μορφές συλλογικής δράσης ή διαμαρτυρίας σε προ-νεωτερικές περιόδους, υποστηρίζουν ότι τα λαϊκά στρώματα σε προγενέστερες περιόδους συμμετείχαν σε εξεγέρσεις ή διαμαρτυρίες εναντίον των περιφράξεων των δημόσιων γαιών, της ανόδου των τιμών στα τρόφιμα και της ανεργίας, και ήταν αδιάφορα και αμέτοχα στα ζητήματα της κεντρικής πολιτικής σκηνής. Στόχος τους ήταν να επιλυθούν προβλήματα της καθημερινότητάς τους σε τοπικό επίπεδο. Η δράση τους δεν καθοδηγείτο από συγκροτημένη ιδεολογία αλλά από ένα γενικό και αόριστο μίσος για τους πλούσιους, τους κοινωνικά ανώτερους τους.¹⁵ Επομένως, για τους εν λόγω ιστορικούς ο όρος *popular politics* «πολιτική των λαϊκών στρωμάτων», δεδομένου ότι οι άνθρωποι στην πρώιμη νεότερη περίοδο δεν είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν ποιους θα τους κυβερνούν, αποτελεί αναχρονισμό και σχήμα οξύμωρο.¹⁶

Στις δύο τελευταίες δεκαετίες, ωστόσο, ιστορικοί της λαϊκής πολιτικής κουλτούρας¹⁷ έχοντας εμπλουτίσει την οπτική τους με τα πορίσματα της νέας κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας, της πολιτικής ανθρωπολογίας και της λεγόμενης «γλωσσικής στροφής» στις ιστορικές σπουδές, υποστηρίζουν ότι, αν θέλουμε να ανιχνεύσουμε την πολιτική συνείδηση των υπάλληλων στρωμάτων πριν από την περίοδο της νεωτερικότητας, θα πρέπει να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας από τους κεντρικούς θεσμούς του κράτους στην καθημερινή άσκηση διοίκησης σε τοπικό επίπεδο. Θα πρέπει, επίσης, να λάβουμε υπόψη μας την αδυναμία εφαρμογής των αποφάσεων του πολιτικού κέντρου στην περιφέρεια χωρίς τη συνεργασία των τοπικών κοινωνιών. Το πρώιμο νεότερο αγγλικό κράτος λειτουργούσε με υποτυπώδη διοικητική γραφειοκρατία, χωρίς οργανωμένο επαγγελματικό στρατό και αστυνομία, και με αξιώματα στην πλειονότητά τους προαιρετικού χαρακτήρα και άμισθα.

Ο Mark Goldie εξηγεί ότι η πρώιμη νεότερη Αγγλία αποτελούσε ένα μοναρχικό κράτος συμμετοχικό ως προς τη λειτουργία του, το οποίο έδινε τη δυνατότητα άμεσης (όχι έμμεσης, όπως με τη διαδικασία των εκλογών για κοινοβουλευτική αντιπροσώπευση) συμμετοχής στην καθημερινή διοίκηση

15. Hobsbawm, *ό.π.*, σ. 7, 110, 121· Manning, *Village Revolts*, *ό.π.*· Jones, *ό.π.*, σ. 306· Sharp, *ό.π.*, σ. 8.

16. Για τη συζήτηση γύρω από το ζήτημα αυτό βλ. *The Politics of the Excluded*, *ό.π.*, σ. 1-25· Wood, *Riot Rebellion and Popular Politics*, *ό.π.*, σ. 5-17· John Walter, «Reconstructing popular political culture in early modern England», στο Walter, *Crowds and Popular Politics in Early Modern England*, *ό.π.*, σ. 1-13· John Walter, «Crown and Crowd: popular culture and popular protest in early modern England», στο Walter, *Crowds and Popular Politics in Early Modern England*, *ό.π.*, σ. 14-26· Archer, «Popular politics in the sixteenth and early seventeenth centuries», στο *Londinopolis*, *ό.π.*, σ. 26-45.

17. Βλ. παραπάνω, υποσ. 13.

σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού.¹⁸ Μέλη των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων αναλάμβαναν εκ περιτροπής υποχρεωτικά αξιώματα ή δημόσιους ρόλους, όπως χωροφύλακες, ενοριακοί αστυνόμοι και ροπαλοφόροι, ενοριακοί φοροσυλλέκτες, νυχτοφύλακες, υπεύθυνοι εισφορών για τη συντήρηση της εκκλησίας, επόπτες για την εφαρμογή της πολιτικής προς ανακούφιση των φτωχών, ένορκοι σε δίκες, επόπτες διάφορων εργασιών για τις ανάγκες του στρατεύματος και για τα δημόσια έργα, επιστάτες δημόσιων κτηρίων, αρχαιοφύλακες, δικαστικοί κλητήρες κ.ά. Σε περίπτωση που οι τοπικές κοινωνίες δεν συναινούσαν στους στόχους της κεντρικής διοίκησης, αλλά αποφάσιζαν είτε να αντιδράσουν δυναμικά, είτε απλά να μη συνεργαστούν, οι φόροι πολύ δύσκολα συλλέγονταν, οι αποφάσεις της μοναρχίας δεν εκτελούνταν, οι νόμοι που θεσπίζονταν στο Κοινοβούλιο παρέμεναν ανεφάρμοστοι, η δικαιοσύνη δεν απονεμόταν και, γενικότερα, το κράτος αδυνατούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά.¹⁹

Από την άλλη πλευρά, ακόμη και όταν δεν συμμετείχαν άμεσα στην άσκηση διοίκησης, οι απλοί Άγγλοι και Αγγλίδες υπήκοοι του στέμματος είχαν άποψη για όσα αποφάσιζαν οι κυβερνώντες, επειδή τα βίωναν στην καθημερινότητά τους. Η φορολογική πολιτική, οι θρησκευτικές αλλαγές, οι εξωτερικές πολεμικές εμπλοκές, ο τρόπος ρύθμισης της γεωργικής παραγωγής και των εμπορικών δραστηριοτήτων και η απονομή δικαιοσύνης στο βασιλείο επηρέαζαν άμεσα τη ζωή των υπηκόων και τους ανάγκαζαν να διαμορφώσουν μία στάση –συναίνεσης, ενεργής συνεργασίας, αντίστασης ή παθητικής ανοχής– απέναντι στις κεντρικές πολιτικές του κράτους.²⁰

Οι Άγγλοι βασιλείς και οι σύμβουλοί τους είχαν απόλυτη συνείδηση των περιορισμένων κατασταλατικών δυνατοτήτων του κράτους σε περίπτωση γενικευμένης ανυπακοής στους νόμους και τις αποφάσεις τους, γι' αυτό επεδίωκαν με κάθε τρόπο να εξασφαλίσουν τη συναίνεση των υπηκόων τους στις κεντρικές πολιτικές τους επιλογές. Στοχεύοντας στη διασφάλιση της λαϊκής συναίνεσης, παρουσίαζαν στον δημόσιο λόγο τους τη μοναρχία ως προστάτιδα των φτωχών και των αδυνάτων, εγγυήτρια της ορθής απονομής της δικαιοσύνης και της ασφάλειας του αγγλικού βασιλείου από τους εξωτερικούς εχθρούς. Η εν είδει συμβολαίου αυτή σχέση του μονάρχη με τους υπηκόους του επισφραγιζόταν με

18. Mark Goldie, «The Unacknowledged Republic: office holding in Early modern England», στο Tim Harris (επιμ.), *The Politics of the Excluded, c. 1500-1850*, Νέα Υόρκη, Palgrave, 2001, σ. 153-194. Ο Goldie υπολογίζει ότι τον 17ο αιώνα περίπου ένας στους είκοσι ενήλικες άνδρες ασκούσε διοίκηση σε κάποιο τοπικό αξίωμα κατ' έτος και περίπου το 50% αναλάμβανε κάποιο αξίωμα μέσα σε κάθε δεκαετία· βλ. Goldie, στο ίδιο, σ. 161-162.

19. Αναλυτικότερη συζήτηση για τον τρόπο λειτουργίας του πρώιμου νεότερου αγγλικού κράτους και τις μορφές πολιτικής συμμετοχής των λαϊκών στρωμάτων παρατίθεται στην Εισαγωγή του βιβλίου μου *Προδότες της Βασιλείας και του Έθνους*, ό.π.

20. Harris, *The Politics of the Excluded*, ό.π., σ. 8.

τον όρκο που εκείνος έδινε κατά την τελετή της στέψης του, οπότε αναγνώριζε δημόσια τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από το αξίωμά του ως «κεφαλή» της Αγγλικής Κοινοπολιτείας και δεσμευόταν να τις εκπληρώσει. Η βασιλική αυτή δέσμευση έδινε επιχειρήματα στους υπηκόους του στέμματος, βάσει των οποίων ασκούσαν δριμεία, πολλές φορές, κριτική στον μονάρχη και τη βασιλική διακυβέρνηση. Άλλωστε, σε τοπικό επίπεδο, είχαν τη δυνατότητα άλλοτε να διευκολύνουν και άλλοτε να υπονομεύουν κατά βούληση τη διακυβέρνηση αυτή.

Συμπερασματικά, αυτό που είναι σημαντικό να κατανοήσουμε για τη φύση της «πολιτικής θέσης» στην εποχή που εξετάζουμε, είναι ότι μέσα από συζητήσεις-αντιπαραθέσεις μεταξύ υπηκόων και στέμματος γύρω από θέματα όπως οι τιμές των τροφίμων, η φορολογία ή οι περιφράξεις δημόσιων γαιών, αναδύονταν γενικότερα ζητήματα κεφαλαιώδους πολιτικής σημασίας περί ορθής διακυβέρνησης και νομιμοποίησης του δικαιώματος αντίστασης των υποτελών έναντι του μονάρχη. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο οι ιστορικοί της λαϊκής πολιτικής κουλτούρας, προκειμένου να μπορέσουν να ανιχνεύσουν στοιχεία της πολιτικής συνείδησης των υπάλληλων στρωμάτων στην εποχή της πρώιμης νεωτερικότητας, εστιάζουν το ενδιαφέρον τους από τη μία πλευρά σε μορφές συλλογικής δράσης των υπάλληλων στρωμάτων και από την άλλη σε αυτό που ο David Cressy ονομάζει «πολιτική του καθημερινού λόγου» (*politics of everyday speech*).²¹ Ψήγματα του λόγου αυτού, επειδή θεωρήθηκαν «ανατρεπτικά» και προκάλεσαν την παρέμβαση του κράτους, στάθηκε δυνατό να φτάσουν ως εμάς μέσω των δικαστικών εγγράφων.

Στασιαστικοί λόγοι: η ποινικοποίηση της δημόσιας έκφρασης

Στον γενικό όρο «δυσφήμιση» (*defamation*) οι ιστορικοί του αγγλικού δικαίου περιλαμβάνουν τη δημόσια έκφραση αρνητικών και αισχρών σχολίων ή ύβρεων εναντίον κάποιου με στόχο να τον συκοφαντήσουν, να τον γελοιοποιήσουν ή να δημιουργήσουν δυσaréσκεια ή μίσος σε βάρος του, προκαλώντας ταυτόχρονα διατάραξη της κοινής ειρήνης ή υπονομεύοντας ακόμη και την ίδια τη σταθερότητα του κράτους.²² Για την προφορική δυσφήμιση συναντάμε στη βιβλιογραφία και στα έγγραφα της εποχής τον όρο *slander*, που, όπως επισημαίνει η Lindsay Kaplan, με βάση και τους ορισμούς που δίνει το *Oxford English Dictionary*, έχει διττή σημασία: Σημαίνει την εκτόξευση κακόβουλων λόγων και κατηγοριών για κάποιον (*ill speaking*), που θα μπορούσαν να τον φέρουν ακόμη

21. Cressy, *Dangerous Talk*, ό.π.

22. Holdsworth, «Defamation in the Sixteenth and Seventeenth Centuries I», ό.π., σ. 302-315· του ίδιου, *A History of English Law*, ό.π., τ. VIII, σ. 333-378· Fifoot, *History and Sources of the Common Law*, ό.π., σ. 126-145· Baker, *An Introduction to English Legal History*, ό.π., σ. 436-446.

και αντιμέτωπο με τη δικαιοσύνη –αν κατηγορείται, για παράδειγμα, για μία αξιόποινη πράξη–, ή την αποκάλυψη βάσιμων μομφών για την κακή συμπεριφορά (*ill doing*), τον χαρακτήρα ή την επαγγελματική ανεπάρχεια κάποιου.²³

Για τη γραπτή δυσφήμιση, η οποία θεωρείτο και σοβαρότερο αδίκημα, χρησιμοποιείτο ο όρος *libel*, ο οποίος, σύμφωνα με τον Philip Hamburger, είχε επίσης διττή σημασία: Ως νομικός όρος σήμαινε τη γραπτή δυσφήμιση, γενικότερα όμως χρησιμοποιείτο στην πρώιμη νεότερη περίοδο και με τη σημασία απλώς του μικρού φυλλαδίου, ανεξάρτητα από το αν το περιεχόμενό του ήταν δυσφημιστικό ή όχι. Αυτό δημιουργήσε, υποστηρίζει ο Hamburger, μία σύγχυση στους ιστορικούς, γιατί συχνά δικαστικές καταδίκες «για λιβέλλους» δεν αφορούσαν δυσφημιστικά γραπτά κείμενα αλλά μη δυσφημιστικά φυλλάδια που απλά τυπώνονταν χωρίς άδεια από τις αρχές.²⁴

Όταν οι δύο μορφές δυσφημιστικών λόγων (προφορικών και γραπτών) είχαν πολιτική χροιά, τότε χρησιμοποιείτο συχνά στα νομικά και κυβερνητικά έγγραφα της πρώιμης νεότερης Αγγλίας ο όρος *Sedition* και τα παράγωγά του επίθετα (*seditionous words*, *seditionous libels*). Η αρχική σημασία της λέξης *Sedition* είναι «φατριασμός, στάση, βίαιη διαμάχη μεταξύ φατριών».²⁵ Θεωρείτο, ωστόσο, αυταπόδεικτη αλήθεια ότι τα προφορικά ή γραπτά δυσφημιστικά λόγια –ιδιαιτέρως εναντίον προσώπων εξουσίας αλλά όχι μόνο– οδηγούσαν αναπόφευκτα σε φατριασμό και ο φατριασμός με τη σειρά του σε διατάραξη της ειρήνης του βασιλείου.²⁶ Γι' αυτό, εξηγεί ο Roger Manning, τα δυσφημιστικά παραπτώματα που συμπεριλήφθηκαν τελικά –μαζί με άλλα αδικήματα, όπως η υποκίνηση στάσης ή η εξέγερση με στόχο την ανατροπή της κυβέρνησης– στον όρο *Sedition*, δικάζονταν κυρίως από το δικαστήριο Star Chamber.²⁷ Στο δικαστήριο αυτό παραπέμπονταν πολύ σοβαρές υποθέσεις για τη δημόσια τάξη, οι οποίες είχαν κρατικό ενδιαφέρον, κυρίως υποθέσεις πολιτικών λιβέλλων και έσχατης προδοσίας.²⁸

Στα δικαστήρια, ωστόσο, έφτανε εν τέλει ένας πολύ μικρός αριθμός υποθέσεων προς εκδίκαση. Όπως τα περισσότερα αδικήματα που διαπράττονταν στην πρώιμη νεότερη Αγγλία, έτσι και τα αδικήματα περί στασιαστικών λόγων παρέμεναν συνήθως ατιμώρητα. Γενικότερα, υπολογίζεται ότι περίπου το 80%

23. Lindsay Kaplan, *The Culture of Slander in Early Modern England*, Καίμπριτζ, CUP, 1997, σ. 13· *OED*, λήμμα «slander».

24. Hamburger, «The Development of the Law of Seditious Libel», *ό.π.*, σ. 663-664· Βλ. ακόμη *OED*, λήμμα «libel».

25. *OED*, λήμμα «Sedition».

26. William Hudson, «A Treatise on the Court of Star Chamber», στο *Collectanea Juridica consisting of tracts relative to the Law and Constitution of England*, τ. II, Λονδίνο MDCXCXCH [1792], σ. 100, 102.

27. Manning, «The Origins of the Doctrine of Sedition», *ό.π.*, σ. 100.

28. Hudson, «A Treatise on the Court of Star Chamber», *ό.π.*

των παραβατών του νόμου δεν δικάζονταν ποτέ, είτε γιατί τα αδικήματα δεν καταγγέλλονταν στις διωκτικές αρχές, είτε γιατί, ακόμη και αν καταγγέλλονταν, οι αρχές αδυνατούσαν να εντοπίσουν τους παραβάτες. Ο εντοπισμός των παραβατών ήταν σχεδόν αδύνατος στην περίπτωση που οι τοπικές κοινωνίες διαφωνούσαν με τις αρχές για την επικινδυνότητα του «δράστη» και έδειχναν απροθυμία να συνεργαστούν για τη σύλληψή του.²⁹

Ειδικότερα, αναφορικά με το αδίκημα περί στασιαστικών λόγων, για να συμπεριληφθούν σε δικαστικά πρακτικά κουβέντες της καθημερινότητας, θα έπρεπε κάποιος να πει κάτι που κάποιος άλλος να το θεωρήσει απρεπές ή επικίνδυνο, για παράδειγμα μία κατηγορία, ένα υβριστικό ή σκωπτικό σχόλιο, μία κατάρα, μία διαμαρτυρία, ένα παράπονο, μία πρόβλεψη για το μέλλον. Η διωκτική διαδικασία εκκινούσε, όταν ο ακροατής ή οι ακροατές τέτοιου είδους λεγομένων αποφάσιζαν να καταγγείλουν όσα άκουσαν στον τοπικό χωροφύλακα ή ειρηνοδίκη. Δεν έλειπαν, βέβαια, και περιπτώσεις κατά τις οποίες οι τοπικοί αξιωματούχοι ήταν αυτήκοι μάρτυρες ή έβρισκαν οι ίδιοι έναν λίβελλο, σε χειρόγραφο ή και έντυπη μορφή, σε κάποιο δημόσιο μέρος. Λίβελλοι μπορούσαν να βρεθούν πεταμένοι σε κάποιο κεντρικό δρόμο, κολλημένοι στην πόρτα μιας εκκλησίας, ενός δημόσιου κτηρίου ή κάποιου σπιτιού ενός αξιωματούχου, σε τοίχους πανδοχείων ή μπυραριών, σε χώρους –ή πάνω σε όργανα– δημόσιας τιμωρίας, σε κεντρικές αγορές, καρφίτωμένοι σε βιβλία κοινής προσευχής στην εκκλησία ή καρφωμένοι πάνω σε φέρετρα. Όταν, τελικά, οι τοπικές διωκτικές αρχές λάμβαναν γνώση του συμβάντος, ήταν υποχρεωμένες –χωρίς αυτό να συμβαίνει πάντοτε– να διεξαγάγουν ανακρίσεις. Επίσης, θα έπρεπε να ενημερωθεί μέσω γραπτής αναφοράς από τον τοπικό ειρηνοδίκη το πολιτικό κέντρο –ακόμη και το ίδιο το βασιλικό συμβούλιο, αν ήταν σοβαρό το θέμα–, ώστε να σταλούν οδηγίες για τη νομική διαδικασία που θα έπρεπε να ακολουθηθεί στη συνέχεια.³⁰

Ο μεσαιωνικός «πρόγονος» του ποινικού αδικήματος των στασιαστικών λόγων (*seditionous words, sedition*) υπήρξε το αδίκημα του *scandalum magnatum*, για το οποίο θεσπίστηκε πρώτη φορά νόμος το 1275, μετά από εξέγερση των βαρόνων υπό την ηγεσία του Simon de Montford.³¹ Ο νόμος περιλάμβανε τη δημοσίευση ψευδών ειδήσεων, φημών ή συκοφαντιών κατά ευγενών ή αξιωματούχων, που προκαλούσαν διάσταση ανάμεσα στον βασιλιά και τους άρχοντες του βασιλείου του. Αυτό που είναι σημαντικό, και το επισημαίνει ο Manning, είναι ότι το *scandalum magnatum* θεωρήθηκε πολιτικό έγκλημα, διότι δινόταν

29. *Calendar of Assize Records, Home Circuit Indictments, Elizabeth I and James I*, επιμέλεια J. S. Cockburn, Λονδίνο, HMSO, 1985, σ. 89.

30. Cressy, *Dangerous Talk*, ό.π., σ. 18· Fox, *Oral and literate culture in England*, ό.π., σ. 313.

31. 3 Edw. I, *Westminster I*, c. 34.

μεγαλύτερη έμφαση στο γεγονός της δημοσιοποίησης από το ίδιο το περιεχόμενο των λόγων.³²

Ωστόσο, το περιεχόμενο του ποινικού αδικήματος των στασιαστικών λόγων αποκρυσταλλώθηκε στην αγγλική ποινική νομοθεσία κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα μέσα από τις αποφάσεις του δικαστηρίου Star Chamber. Η νομική αποτύπωση των αποφάσεων του παρουσιάζεται στο έργο του γενικού εισαγγελέα της Αγγλίας Sir Edward Coke με τίτλο *The Case De Libellis Famosis*, το οποίο εκδόθηκε στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ιακώβου Α', το 1605.³³ Αφορμή για τη συγγραφή του παραπάνω έργου υπήρξε η εκδίκαση –την ίδια χρονιά– της υπόθεσης του Lewis Pickering, ο οποίος έγραψε έναν έμμετρο λίβελλο εναντίον του πρώην αρχιεπισκόπου Whitgift και της βασίλισσας Ελισάβετ Α', που είχαν πεθάνει.³⁴

Στο έργο αυτό ο γενικός εισαγγελέας αποσαφηνίζει τον ορισμό του αδικήματος των στασιαστικών λόγων μέσα από τέσσερις βασικές παρατηρήσεις. Πιο αναλυτικά, «ένας λίβελλος», εξηγεί ο Coke, «μπορεί να στρέφεται εναντίον ενός ιδιώτη, αξιωματούχου ή γενικά δημόσιου προσώπου. Αν στρέφεται εναντίον ιδιώτη, επιβάλλεται αυστηρή τιμωρία, καθώς, μολονότι αφορά ένα άτομο, ωστόσο υποκινεί όλα τα άτομα της οικογένειάς του ή του ευρύτερου περιβάλλοντός του να εκδικηθούν· και αυτό, κατά συνέπεια, μπορεί να προκαλέσει διαμάχες και διατάραξη της κοινής ειρήνης και να οδηγήσει σε αιματοχυσία και μεγάλη αναταραχή. Αν πάλι ο λίβελλος απευθύνεται σε αξιωματούχο ή δημόσιο πρόσωπο, είναι ακόμη μεγαλύτερο παράπτωμα, καθώς περιλαμβάνει όχι μόνο τη διατάραξη της κοινής ειρήνης αλλά και τη δυσφήμιση της κυβέρνησης· γιατί ποια μεγαλύτερη δυσφήμιση της κυβέρνησης μπορεί να υπάρξει από το να περιλαμβάνει στους κόλπους της διεφθαρμένους και μοχθηρούς αξιωματούχους,

32. Manning, «The Origins of the Doctrine of Sedition», *ό.π.*, σ. 111. Βλ. ακόμη Cressy, *Dangerous Talk*, *ό.π.*, σ. 29-33.

33. Coke, Sir Edward, *The Reports of Sir Edward Coke*, (13 μέρη, 7 τόμοι), 1738, τ. 5, σ. 125α. Βλ. επίσης, *The Selected Writings and Speeches of Sir Edward Coke*, επιμέλεια Steve Sheppard, τ. 1, Indianapolis, Liberty Fund, 2003. Σε ηλεκτρονική μορφή http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=911&chapter=106331&layout=html&Itemid=27.

34. Ο Pickering έδειξε τον λίβελλο που είχε γράψει στον πάστορα Bywater. Ο Bywater, αφού τον αντέγραψε, τον έδωσε και αυτός με τη σειρά του σε κάποιους καρβουνιάρηδες για να τον τραγουδήσουν στην κηδεία του Whitgift στο Croydon. Μολονότι ο Bywater κυκλοφόρησε το δυσφημιστικό κείμενο, τιμωρήθηκε ο Pickering, ακριβώς για να δοθεί έμφαση στο ότι ακόμη και η ιδιωτική παράδοση ενός τέτοιου κειμένου θεωρείτο δημοσιοποίηση και όφειλε να τιμωρηθεί εξίσου αυστηρά όσο και η συγγραφή του. Βλ. John Hawarde, *Les Reportes del Cases in Camera Stellata, 1593-1609. From original manuscripts of John Hawarde of the inner Temple, esquire, barrister-at-law*, επιμέλεια William Paley Bailon, ιδιωτική έκδοση, 1894, σ. 222-230· Manning, «The Origins of the Doctrine of Sedition», *ό.π.*, σ. 117· Hamburger, «The Development of the Law of Seditious Libel», *ό.π.*, σ. 693.

οι οποίοι έχουν τοποθετηθεί στις θέσεις τους από τον βασιλιά για να κυβερνούν τους υπηκόους του κάτω από αυτόν;», αναρωτιέται ο Coke.³⁵

Στη δεύτερη παρατήρηση του Coke διευκρινίζεται ότι δεν έχει καμία διαφορά αν ο λιβέλλος καταφέρεται εναντίον ενός προσώπου που δεν βρίσκεται εν ζωή, καθώς σε κάθε περίπτωση μπορεί να εξωθηθούν άλλα μέλη της οικογένειας ή του κοινωνικού του περιγύρου να εκδικηθούν και έτσι να δημιουργηθεί αναταραχή· επίσης, και οι συκοφαντίες κατά του κράτους παραμένουν για πάντα ως αδικήμα, με δεδομένο ότι το κράτος και η κυβέρνησή του δεν πεθαίνουν ποτέ.

Στην τρίτη παρατήρηση ο γενικός εισαγγελέας αναφέρεται στην τιμωρία για το έγκλημα περί στασιαστικών λόγων: πρόστιμο, φυλάκιση, τιμωρία με δημόσια διαπόμπευση στον κύφωνα και κόψιμο των αφτιών.³⁶ Άλλες ποινές που επιβάλλονταν για το έγκλημα περί στασιαστικών λόγων –και δεν αναφέρονται στο κείμενο του Coke– ήταν το κάψιμο, το τρύπημα, ή το κόψιμο της γλώσσας, ο ακρωτηριασμός άλλων μελών του σώματος, το κάψιμο του προσώπου με γράμματα ή ακόμη η φίμωση του σαγονιού με οδυνηρό τρόπο, ώστε να μην μπορεί ο καταδικασμένος να ξαναμιλήσει.³⁷ Οι σωματικές τιμωρίες, ωστόσο, δεν επιβάλλονταν σε καταδικασμένους που ανήκαν στα ανώτερα στρώματα.

Τέλος, στην τέταρτη παρατήρησή του ο Coke ξεκαθαρίζει ότι δεν έχει σημασία αν το περιεχόμενο των στασιαστικών λόγων είναι αληθές ή αν το πρόσωπο το οποίο στοχοποιείται μέσα από τα λόγια αυτά, απολαμβάνει καλής ή κακής φήμης. Σε ένα οργανωμένο κράτος εκείνος που έχει κάποιο παράπονο οφείλει να προσφύγει για κάθε βλάβη ή αδικία που έχει υποστεί, στις αρχές και να μην παίρνει τη δικαιοσύνη στα χέρια του με οποιοδήποτε τρόπο, εκδικούμενος εκείνον που την έχει βλάβει με λιβέλλους ή με άλλο τρόπο.³⁸

Τι συμβαίνει όμως στην περίπτωση που ένας υπήκοος έχει παράπονα από το κράτος, τον θεσμό, δηλαδή, που δημιουργήθηκε για να διασφαλιστεί η τήρηση του νόμου, ή από τους αξιωματούχους του, ή ακόμη και από τον ίδιο τον κάτοχο του θρόνου; Τότε μπορεί ο απλός άνθρωπος να εκφράσει την άποψη, την οργή ή τη δυσαρέσκειά του διεκδικώντας την αποκατάσταση της ζημίας που έχει υποστεί; Στη θεωρία μπορεί μόνο μέσω των ανώτερων στρωμάτων, τα οποία οφείλουν να λειτουργούν ως εκπρόσωποι των χαμηλότερων, και μέσω των τοπικών αξιωματούχων της κυβέρνησης, που έχουν την αρμοδιότητα να μεταφέρουν στο πολιτικό κέντρο τα θέματα που απασχολούν τις τοπικές κοινωνίες. Στην πράξη, ωστόσο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι απλοί Άγγλοι και Αγγλίδες της πρώιμης νεότερης εποχής εξέφραζαν καθημερινά τις απόψεις τους και εκδήλωναν με

35. Coke, *ό.π.*

36. Στο ίδιο.

37. Cressy, *Dangerous Talk*, *ό.π.*, σ. 42-43.

38. Coke, *ό.π.*

κάθε τρόπο τη δυσaréσκειά τους, όταν πίστευαν ότι οι επιλογές των ανωτέρων τους δεν συμβάδιζαν με την υποχρέωση των τελευταίων να διασφαλίσουν την ευημερία και γενικότερα το κοινό καλό της Αγγλικής Κοινοπολιτείας.

Η φωνή των «σιωπηλών» και ο πολιτικός τους καθορισμός

Στα πρώτα χρόνια της ανόδου της Ελισάβετ Α΄ Τυδώρ στον αγγλικό θρόνο, οι προσδοκίες των Άγγλων από τη νέα βασιλεία ήταν υψηλές. Είχε προηγηθεί η «τραυματική», για τους Προτεστάντες του βασιλείου, διακυβέρνηση της χώρας από την αδελφή της, τη Μαρία Α΄ Τυδώρ, στη διάρκεια της οποίας η Αγγλία βρισκόταν υπό κηδεμονία: πολιτική από την Ισπανία και θρησκευτική από τον πάπα. Εκείνα τα χρόνια –δεν γνωρίζουμε ακριβώς τη χρονολογία– κυκλοφόρησε ανώνυμα ένα σατιρικό λαϊκό τραγούδι με τίτλο *Either thus it is, or thus it should be*.³⁹ Στην περιγραφή της Βρετανικής Βιβλιοθήκης υπάρχει η εκτίμηση ότι το τραγούδι τυπώθηκε περί τα 1570. Ωστόσο, θα πρέπει να πρωτοτραγουδήθηκε νωρίτερα, στην πρώτη δεκαετία, δηλαδή, της βασιλείας της Ελισάβετ (1558-1568). Το τραγούδι αυτό περιέγραφε όλα τα κακώς κείμενα της σύγχρονης του κοινωνίας σε κάθε πτυχή της δημόσιας ζωής από την αντίθετη πλευρά. Με αρκετή δόση ειρωνείας τα παρουσίαζε όλα καλά, σε υπερθετικό βαθμό, για να καταδείξει –με την επανάληψη στο τέλος κάθε στροφής της φράσης «*Either thus it is, or thus it should be*» («ή έτσι είναι ή έτσι θα 'πρεπε να 'ναι») το ακριβώς αντίθετο, ότι, δηλαδή, όλα ήταν κακά και τίποτε δεν πήγαινε καλά στη χώρα:

Ο χρυσός κόσμος έχει έρθει και πάλι.

Ο Θεός αναγνωρίζεται, πιστεύεται, αγαπάται και υπακούεται.

Το ορθό δόγμα διδάσκεται και το σφαλερό έχει εξοριστεί.

Η αμαρτία νεκρώθηκε κι όλη η φανλότητα φθίνει.

Ειρήνη επικρατεί παντού κι οι πόλεμοι όλοι σταμάτησαν.

Οι νέοι ανατρέφονται στην ενάρετη μάθηση.

Η Κοινοπολιτεία προκόβει και για τη φτώχεια υπάρχει βοήθεια.

Ή έτσι είναι ή έτσι θα 'πρεπε να 'ναι.

Οι βασιλείς κι οι ηγεμόνες προωθούν τους νόμους του Θεού.

Τη δικαιοσύνη και την ισότητα επίσης διατηρούν.

Την ειρήνη αγαπούν κι απεχθάνονται τον πόλεμο και τη διαφωνία.

Την αχρειότητα καταστέλλουν και προάγουν την αρετή.

Για να 'χουν γνώση [ενν. του τι συμβαίνει στο βασίλειό τους] προσπάθεια καταβάλλουν.

39. Ο πρωτότυπος τίτλος είναι «*Other thus it is, or thus it shoulde bee*». Εδώ χρησιμοποιούμε την ορθογραφία της σύγχρονης αγγλικής γλώσσας, για να αποφεύγονται νοηματικές παρανοήσεις (π.χ. το «*other*» που είναι «*either*») κ.ά.· βλ. *A Collection of seventy-nine black-letter ballads and broadsides*, ό.π., Εισαγωγή, σ. cxi).

*Θεσπίζουν καλούς νόμους κι επιβλέπουν την τήρησή τους.
Και για να υπερασπιστούνε τα εδάφη τους από άκρον εις άκρον γυρίζουν.
Ή έτσι είναι ή έτσι θα 'πρεπε να 'ναι.*

*Άρχοντες [ενν. τοπικοί] κι αξιωματούχοι, καθένας σύμφωνα με το βαθμό
του*

*δίνουν το καλό παράδειγμα στην ευπείθεια [ενν. προς το στέμμα] και στη
ζωή τους*

κι επίσης δείχνουν μεγάλη φροντίδα [σπουδή] για την Κοινοπολιτεία.

Απονέμουν δικαιοσύνη ορθά για το κάθε θέμα.

Στην ανέχεια των φτωχών δείχνουν καλοσύνη και στοργή.

Και με τη θέλησή τους απέχουν από την αδικία.

Στους ταπεινούς και τους καλούς είναι και ευγενικοί και πράοι.

Ή έτσι είναι ή έτσι θα 'πρεπε να 'ναι.

[...]

*Κι οι άνθρωποι του λαού ζουν με το φόβο του Θεού και υπακούουν τη
βασιλίσσα.*

Έρχονται να ακούσουν το λόγο του Θεού κι από κοινού προσεύχονται.

Ανυπακοή δεν υπάρχει, σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί κανείς να τη δει.

Τους κανγάδες μισούν, πάντα την ειρήνη αγαπούν

κι ο καθένας είναι ευχαριστημένος με τη ζωή που μπορεί να ζήσει.

Οι πλούσιοι βοηθούν τους φτωχούς, και μάλιστα με μεγάλη χαρά

*κι οι φτωχοί είναι ικανοποιημένοι και προσεύχονται γι' αυτούς [ενν. τους
πλούσιους].*

Ή έτσι είναι ή έτσι θα 'πρεπε να 'ναι.

[...]

Όλοι οι υπήκοοι προσεύχονται με πίστη για τη βασιλίσσά τους

ο Θεός να περιβάλλει τη βασιλική καρδιά της πάντοτε

με πίστη, φόβο και αγάπη ενώπιόν του.

Και επίσης για το εντιμότατο συμβούλιό της ταπεινά προσεύχονται

να μπορέσει να θέσει σε εφαρμογή καλούς νόμους και διατάγματα

για τον πλούτο του βασιλείου και του λαού,

*να μπορέσει η βασιλίσσα σωστά να κυβερνήσει και αυτοί ειλικρινά να
υπακούουν.*

Ο Θεός να δώσει, ώστε να γίνει έτσι.⁴⁰

Στα παραπάνω αποσπάσματα του λαϊκού τραγουδιού ασκείται ξεκάθαρα κριτική που αναφέρεται σε διαφορετικούς τομείς της κοινωνικής και πολι-

40. *A Collection of seventy-nine black-letter ballads and broadsides*, ό.π., σ. 247-250.

τικώς ζωής της χώρας. Η κριτική αυτή γίνεται εκ του αντιθέτου, μέσα από μια ουτοπική παρουσίαση της αγγλικής πολιτείας. Ο βασιλιάς ασκεί χρηστή διακυβέρνηση ακολουθώντας τον θεικό και ανθρώπινο νόμο και έχοντας ως γνώμονα της πολιτικής του την ευημερία και την ειρήνη του βασιλείου του. Οι τοπικοί άρχοντες και οι αξιωματούχοι γίνονται παράδειγμα προς μίμηση με την ενάρετη ζωή και την ευπείθειά τους, και απονέμουν αμερόληπτα δικαιοσύνη σε κάθε ζήτημα που ανακύπτει. Οι πλούσιοι βοηθούν πρόθυμα στην ανακούφιση των φτωχών και εκείνοι ανταποδίδουν προσευχόμενοι στον Θεό για τους ευεργέτες τους. Τα κατώτερα στρώματα ζουν ευχαριστημένα στην κοινωνική θέση που όρισε γι' αυτούς ο Θεός, αποφεύγοντας την αταξία και τις φιλονικίες, και δείχνοντας ευλάβεια προς τον Θεό και υπακοή προς τη βασίλισσα. Παρά τον ειρωνικό του τόνο το τραγούδι κλείνει –στην τελευταία στροφή– αισιόδοξα με την ελπίδα πως η νέα διακυβέρνηση από την Ελισάβετ θα εξασφαλίσει στο βασίλειο, με τη βοήθεια του Θεού, την ευνομία και την ευημερία που τόσο έχει ανάγκη ο λαός.

Η ουτοπική αυτή εικόνα της Αγγλικής Κοινοπολιτείας, όπως παρουσιάζεται στο τραγούδι, τον δημιουργό του οποίου δεν γνωρίζουμε, ξέρουμε όμως ότι είχε διαδοθεί μεταξύ των απλών ανθρώπων,⁴¹ αποτυπώνει αυτό που ο James Scott ορίζει ως *public transcript*. Με τον όρο αυτό ορίζεται ουσιαστικά η επίσημη δημόσια εκδοχή/αναπαράσταση των σχέσεων μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων, πλούσιων και φτωχών, ανώτερων και κατώτερων μέσα στην κοινωνία, μέσω της οποίας η ισχύς μετατρέπεται σε νομιμοποιημένη εξουσία.⁴² Ερμηνεύοντας ο ίδιος ο Scott τον όρο του, εξηγεί ότι χρησιμοποιεί τη λέξη *public* με την έννοια της ανοιχτά ομολογημένης –στην άλλη πλευρά– πράξης και συμπεριφοράς, ενώ ο όρος *transcript* έχει τη δικαστική σημασία του λεπτομερούς πρακτικού (καταγραφή) των όσων λέγονται μεταξύ των δύο μερών, του ανώτερου και του κατώτερου.⁴³

Από το *public transcript* προκύπτουν οι αμοιβαίες υποχρεώσεις που διέπουν τις σχέσεις κυρίαρχων/υποτελών μέσα στην κοινωνία. Από αυτό αντλούν νομιμοποίηση όχι μόνο οι πρώτοι, για να ασκήσουν εξουσία, αλλά και οι δεύτεροι, για να διαπραγματευτούν, να αποδεχθούν ή ακόμη και να απορρίψουν τους όρους της εξουσίας που τους ασκείται στην καθημερινότητά τους. Αυτός είναι και ο λόγος που αυτός ο όρος του Scott θεωρείται κομβικός στις αναλύσεις των ιστορικών της πρώιμης νεότερης Αγγλίας, που εξετάζουν το ζήτημα της πολιτικής κουλτούρας των υπάλληλων στρωμάτων. Την πολιτικοποίηση των

41. *A Collection of seventy-nine black-letter ballads and broadsides*, ό.π., Εισαγωγή.

42. James Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, New Heaven και Λονδίνο, Yale University Press, 1980· Walter, *Crowds and Popular Politics*, ό.π., σ. 19.

43. Scott, *Domination and the Arts of Resistance*, ό.π., σ. 1.

στρωμάτων αυτών οι παραπάνω ιστορικοί την εντάσσουν σε μία διαδικασία ενίσχυσης των δικαιωμάτων των αδυνάτων μέσα από την επικοινωνιακή και πολιτική («κμετάλλευση») των υποχρεώσεων, τις οποίες το *public transcript* ορίζει ως κοινωνικό και πολιτικό («καθήκον») των ελίτ.⁴⁴

Το παραπάνω τραγούδι παρατίθεται εδώ ως δημόσια έκφραση των λαϊκών προσδοκιών από τη νέα βασιλεία της Ελισάβετ Α', σχετικά με τον τρόπο διακυβέρνησης της χώρας και τους κανόνες που θα πρέπει να διέπουν τις σχέσεις μεταξύ των στρωμάτων μέσα στην κοινωνία. Η λαϊκή απαίτηση για κοινωνική συνοχή, ευνομία, τάξη, προστασία των φτωχών και των αδυνάτων, και χρηστή διοίκηση θα δούμε να επιβεβαιώνεται στη συνέχεια και μέσα από τα λεγόμενα των απλών ανθρώπων εναντίον της εξουσίας, όπως αυτά αποτυπώθηκαν στα κατηγορητήρια περί στασιαστικών λόγων. Όπως αναφέρθηκε και στην αξιολόγηση των πηγών στο πρώτο μέρος της μελέτης, η ταύτιση των θεμάτων που αποτελούσαν αντικείμενο (λαϊκού) δημόσιου ενδιαφέροντος σε κείμενα διαφορετικών χρήσεων της εποχής που εξετάζουμε, ενισχύει, όσο αυτό είναι δυνατό για πηγές της λαϊκής κουλτούρας, την αξιοπιστία τους ως ιστορικών μαρτυριών πάνω στο ζήτημα της πολιτικοποίησης των υπάλληλων στρωμάτων.

Καθώς η βασιλεία της Ελισάβετ εξελισσόταν, για κάποιους υπηκόους οι αρχικές προσδοκίες για τη διακυβέρνησή της δεν φαίνεται να εκπληρώθηκαν. Τον Ιούλιο του 1584, ο Ralph Watson, ένας πριονιστής ξύλων από το Dover, παραπέμφθηκε σε δίκη με την κατηγορία ότι είπε δημόσια πως η Αγγλία είναι ένα πολύ κακό μέρος για να ζει κανείς, εκτός αν είχε ένα πολύ καλό επάγγελμα· και συνέχισε: «θα ευχόμουν να υπήρχε πόλεμος. Ξέρω πάρα πολλούς πλούσιους στην περιοχή. Θα έπαιρνα μερικά από τα πλούτη τους, αν πέθαιναν. Ξέρω επίσης χιλιάδες που θα εύχονταν να πεθάνει και η βασίλισσα [...]».⁴⁵

Τον θάνατο της βασίλισσας φαίνεται πως ευχήθηκε και ο χειρόνακτας Jeremy Vanhill, ο οποίος σύμφωνα με το κατηγορητήριό του, τον Απρίλιο του 1586, έζω από το ναό της Αγίας Μαρίας στο Sandwich αναφώνησε δημόσια: «σκατά στη βασιλίσσά σας! Εύχομαι να πεθάνει, ώστε να μπορέσω να “τα κάνω” πάνω στα μούτρα της. Εύχομαι η βασίλισσα να αρρωστήσει [...] και να πεθάνει».⁴⁶

Στο μυαλό των απλών ανθρώπων ο βασιλιάς ήταν από τη φύση του αξιωματός του ο προστάτης των φτωχών και των αδυνάτων. Η ανέχεια και η

44. Για το θέμα αυτό βλ. John Walter, «Public Transcripts, popular agency and the politics of subsistence in Early Modern England», στο *Negotiating Power in Early Modern Society*, ό.π., σ. 123-148.

45. *Calendar of Assize Records: Kent*, ό.π., no. 1322, July 1584 [Assizes, 35/26/5]. Ο Ralph Watson κρίθηκε ένοχος και καταδικάστηκε σε μαστίγωση και διαπόμπευση στον κύφωνα κατά την ώρα της λαϊκής αγοράς για τρεις ώρες.

46. *Calendar of Assize Records: Kent*, ό.π., no. 1479, February 1586 [Assizes, 35/28/4]. Ο Jeremy Vanhill κρίθηκε ένοχος και καταδικάστηκε σε θάνατο δι' απαγχονισμού.

εξαθλίωση προκαλούσε έντονη λαϊκή δυσαρέσκεια, η οποία συχνά, όπως βλέπουμε, εκδηλώνονταν με ύβρεις και κατάρες κατά της υγείας και της ζωής της βασίλισσας. Όπως είδαμε και στο τραγούδι πιο πάνω, το κράτος ως θεσμός και οι πλούσιοι ως κοινωνική ελίτ της χώρας θα έπρεπε να βοηθούν και να ανακουφίζουν τους φτωχούς. Αυτό αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση, προκειμένου τα λαϊκά στρώματα να παρέχουν τη νομιμοφροσύνη τους προς τη βασίλισσα, ώστε να συμβιβαστούν με την κατώτερη ιεραρχικά θέση που όρισε γι' αυτούς ο Θεός μέσα στην κοινωνία. Η πολιτική τους νομιμοφροσύνη, ωστόσο, όπως βλέπουμε από τα λεγόμενά τους στα κατηγορητήρια, μπορούσε να αρθεί, στην περίπτωση που οι υποχρεώσεις των ανωτέρων τους προς αυτούς δεν τηρούνταν.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και από την υπόθεση της Joan Bottinge, συζύγου ενός ανθρακωρύχου από το Chiddingstone, η οποία φέρεται στο κατηγορητήριό της να είπε, τον Φεβρουάριο του 1599, ότι δεν θα βελτιωθούν τα πράγματα, παρά μόνον αν γίνει μία αλλαγή, αν κόψουν τον λαιμό των πλουσίων, και έτσι οι φτωχοί θα γίνουν πλούσιοι. Επίσης είπε ότι η ίδια προσεύχεται στον Θεό να γίνει εξέγερση και να χαθεί η ζωή της βασίλισσας. Ο απειλητικός τόνος στο ξέσπασμα της Bottinge την οδήγησε σε δίκη όχι απλώς για στασιαστικούς λόγους αλλά για προδοσία και τελικά καταδικάστηκε σε θάνατο δι' απαγχονισμού.⁴⁷

Για τον John Feltwell η αποτυχία της βασίλισσας να εκπληρώσει τον ρόλο της ως (προστάτιδας των φτωχών) οφειλόταν στην αδυναμία του φύλου της. Η βασίλισσα ήταν γυναίκα και αγόταν και φερόταν από τους άνδρες συμβούλους της, οι οποίοι ήταν αριστοκράτες και δυνάστες των φτωχών. Σύμφωνα με το κατηγορητήριό του, ο Feltwell φέρεται να είπε, τον Ιούνιο του 1599, τα εξής: «Ας προσευχηθούμε για έναν πατέρα, γιατί μητέρα έχουμε». Ακούγοντάς τον ο John Thurgood τον ρώτησε τι εννοούσε, και ο Feltwell του απάντησε: «Ας προσευχηθούμε για ένα βασιλιά». Τότε ο Thurgood παρατήρησε: «Έχουμε μία φιλεύσπλαχνη βασίλισσα, γιατί να προσευχηθούμε για βασιλιά;» και ο Feltwell απάντησε: «Η βασίλισσα δεν είναι παρά μία γυναίκα που κυβερνάται από αριστοκράτες. Οι ανώτεροι και οι κατώτεροι αριστοκράτες [*noblemen and gentlemen*] είναι όλοι ένα [...] και θα υποστηρίξουν ο ένας τον άλλο· και οι φτωχοί δεν θα καταφέρουν τίποτε προς όφελός τους. Και γι' αυτό δεν πρόκειται να υπάρξει ένας ευτυχισμένος κόσμος, όσο η βασίλισσα ζει. Ωστόσο, αν είχαμε έστω κι έναν που να εξεγείροταν, θα ήμουν εγώ ο επόμενος, ή αλλιώς θα ευχόμουν να έρχονταν οι Ισπανοί, γιατί με αυτούς μπορεί και να υπήρχε κάποια διασκέδαση και [...] λίγο χαλαμπόκι».⁴⁸

47. *Calendar of Assize Records: Kent*, ό.π., no. 2664, March 1599 [Assizes, 35/41/2].

48. *Calendar of Assize Records: Essex*, ό.π., no. 2245, July 1591 [Assizes, 35/33/9].

Σε μια άλλη περίπτωση από το Ash στο Kent, ο χειρώνακτας Henry Danyell καταδικάστηκε για στασιαστικά λόγια, επειδή δημοσίως παραδέχθηκε –σύμφωνα πάντα με το κατηγορητήριό του– ότι προτιμούσε τους Ισπανούς από τους πλούσιους της χώρας του, οι οποίοι έδειχναν τόση σκληρότητα και απανθρωπιά προς τους φτωχούς, και ότι υπήρχαν εκατοντάδες που θα τον βοηθούσαν να διώξει κάποιους σαν τον τοπικό χωροφύλακα και να τους πάρει το καλάμπόκι τους, το οποίο κρατούσαν φυλαγμένο για να βλάψουν τους φτωχούς.⁴⁹

Στις δύο παραπάνω περιπτώσεις μπορούμε να διαπιστώσουμε πως η πολιτική νομιμοφροσύνη των υπάλληλων στρωμάτων ήταν συνδεδεμένη στενά με το ζήτημα της φτώχειας και τον κίνδυνο ενός λιμού. Ο Feltwell και ο Danyell εμφανίζονται να προτιμούν τους Ισπανούς από τους πλούσιους της χώρας τους, έχοντας την προσδοκία ότι ίσως με τους Ισπανούς η οικονομική τους κατάσταση θα ήταν καλύτερη, τουλάχιστον ως προς το να έχουν να φάνε ένα κομμάτι ψωμί.

Τίθεται, ωστόσο, το ερώτημα: Οι φιλοϊσπανικές τάσεις που παρουσίαζαν τα λαϊκά στρώματα της αγγλικής κοινωνίας, όταν οι συνθήκες διαβίωσής τους επιδεινώνονταν, υποδηλώνει ότι οι απλοί άνθρωποι δεν είχαν αναπτύξει την περίοδο εκείνη εθνική συνείδηση; Πλήθος λαϊκών πατριωτικών τραγουδιών υποδεικνύει το αντίθετο. Στο τραγούδι *The wonders of England* (1559), για παράδειγμα, περιγράφεται πώς ο Θεός τιμώρησε την Αγγλία για τις αμαρτίες της παίρνοντας από τη ζωή τον βασιλιά Εδουάρδο ΣΤ' και παραδίδοντας την Αγγλία στο σκοτάδι μιας «ξένης» εξουσίας μέσα από τον γάμο της βασίλισσας Μαρίας με τον Φίλιππο της Ισπανίας. Στη συνέχεια όμως, όπως λέει το τραγούδι, βλέποντας τα δεινά των Άγγλων, ο Θεός μαλάκωσε και έβγαλε την Αγγλία και πάλι στο φως προσφέροντάς της την Ελισάβετ, για να τη λυτρώσει από τα δεινά της.⁵⁰ Επίσης, άλλα τραγούδια υμνούν τη διάσωση της Αγγλίας από εξεγέρσεις και προδοσίες, φανερώνοντας ξεκάθαρα την εύνοια του Θεού για την αγαπημένη Του χώρα.⁵¹ Την ύπαρξη εθνικής συνείδησης μαρτυρούν και περιπτώσεις δικών για στασιαστικά λόγια στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ιακώβου Α', στα οποία οι κατηγορούμενοι δημοσίως αμφισβήτησαν την καταλληλότητα του Σκωτσέζου βασιλιά να ανέβει στον αγγλικό θρόνο λόγω της εθνικής του ετερότητας. Οι

Ο Feltwell παραπέμφθηκε σε επόμενη δίκη και τελικά καταδικάστηκε σε τιμωρία στον κύφωνα για δύο ώρες.

49. *Calendar of Assize Records: Kent*, ό.π., no. 2589, July 1598 [Assizes 35/40/4]. Ο Danyell καταδικάστηκε σε τιμωρία στον κύφωνα και φυλάκιση.

50. *A Collection of seventy-nine black-letter ballads and broadsides*, ό.π., σ. 94-97.

51. «**A godly ditty or prayer to be song unto God for the preservation of his Church, our Queen and Realm, against all Traytours, Rebels and papisticall enemies**»: *A Collection of seventy-nine black-letter ballads and broadsides*, ό.π., σ. 121-123· «**A Ballad reioysing the sodaine fall of rebels that thought to deuower us all**»: *στο ίδιο*, σ. 266-270· «**Joyfull Newes for true Subiectes, to God and the Crowne, the Rebelles are cooled, their Braggges be put downe**»: *στο ίδιο*, σ. 231-235.

κατηγορούμενοι κατέκριναν –εκτός από τον Ιάκωβο– με δριμύτητα και τους συμμετέχοντες στην πολιτική ελίτ της χώρας ως «προδοτές» και «επιόρκους», επειδή επέτρεψαν να δοθεί το στέμμα της Αγγλίας σε έναν «ξένο». ⁵²

Πιο ακραία από τις περιπτώσεις αυτές είναι εκείνη του Richard Hartropp, χειρώνανκτα από το Maidstone στο Kent, ο οποίος, σύμφωνα με το κατηγορητήριο, είπε δημόσια, στις 18 Ιουνίου 1603, τα ακόλουθα: «Πόσο αγύρτες είναι αυτοί οι σύμβουλοι της βασιλίσσάς μας της τελευταίας, που δεν την άφησαν να παντρευτεί όσο ήταν ακόμη νέα, απ' την οποία θα μπορούσαμε να είχαμε ένα διάδοχο που να ήταν δικός μας βασιλιάς. Τώρα πρέπει να έχουμε έναν ξένο βασιλιά που έρχεται από άλλη χώρα με συνοδεία από Ισπανούς ακολούθους. Εκείνος [ενν. ο Ιάκωβος] νομίζει πως είναι βασιλιάς, αλλά εδώ θα κινδυνεύει να δολοφονηθεί, και μάλιστα πριν την επομένη της εορτής του αρχαγγέλου Μιχαήλ [*Michaelmass*]]. Και τότε κάποιος ρώτησε τον Hartropp με ποιο τρόπο θα έπρεπε να δολοφονηθεί ο βασιλιάς και εκείνος απάντησε «με βέλος ή πιστόλι». ⁵³

Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι φιλοϊσπανικές απόψεις στα λόγια των φτωχών φανερώουν ότι τα υπάλληλα στρώματα της Αγγλίας είχαν τη δική τους ιδιαίτερη αντίληψη περί του εθνικού συνανήκειν, βάσει της οποίας βίωναν την πολιτική τους ταυτότητα και εκδήλωναν την αφοσίωσή τους προς το κράτος. Πιο συγκεκριμένα, στη συνείδηση του λαού το καθήκον των ελίτ προς το σύνολο, προς αυτό που οι Άγγλοι ονόμαζαν Αγγλική Κοινοπολιτεία (*English Commonwealth*), ⁵⁴ επέτασσε να υπάρξει κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη, συλλογική αντιμετώπιση της φτώχειας και εξασφάλιση της επιβίωσης των κατώτερων στρωμάτων. Η ίδια η λέξη *common-wealth* είχε και από μόνη της τη σημασία της ευημερίας όλων των κατοίκων της Αγγλίας. Την ευημερία του συνόλου, και όχι μερίδας των υπηκόων του βασιλείου, είχε υποχρέωση να την εξασφαλίσει η βασιλίσσα, όπως είδαμε και στο τραγούδι.

Επομένως, η εθνική αφοσίωση των φτωχών της Αγγλίας δεν παρέχεται προς το κράτος δίχως όρους. Η εθνική αφοσίωση ισχυροποιείται στα υπάλληλα

52. *Calendar of Assize Records: Sussex*, ό.π., no. 1, October 1603 [Assizes, 35/45/8]· *Calendar of Assize Records: Essex*, ό.π., no. 13, September 1603 [Assizes, 35/45/1]· *Calendar of Assize Records: Hertfordshire*, ό.π., no. 27, September 1603 [Assizes 35/45/3].

53. *Calendar of Assize Records: Kent*, ό.π., no. 20, September 1603, [Assizes, 35/45/5].

54. Ο όρος *commonwealth* [κοινοπολιτεία], όπως αναπτύχθηκε στην αγγλική πολιτική σκέψη του 16ου αιώνα, έχει τόσο τη σημασία της κοινότητας –κοινωνίας πολιτών, κατοίκων της Αγγλίας– όσο και εκείνη του κοινού καλού. Βλ. Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Κάιμπριτζ, Λονδίνο και Μασαχουσέτη, Harvard University Press, 1992, σ. 35· Anne MacLaren, *Political Culture in the Reign of Elizabeth I: Queen and Commonwealth*, Κάιμπριτζ, CUP, 1999, σ. 4, 81· *OED*, λήμμα «commonwealth». Για τις λαϊκές σημασιοδοτήσεις της έννοιας του *commonwealth* από τον μεσαίωνα μέχρι τα πρώιμα νεότερα χρόνια βλ. David Rollison, *A Commonwealth of the People: popular politics and England's long social revolution, 1066-1649*, Κάιμπριτζ, CUP, 2010.

στρώματα, όταν καλύπτονται στη χώρα που ζουν οι βασικές ανάγκες βιοπορισμού τους. Στην αντίθετη περίπτωση, όταν η κάλυψη των βασικών τους αναγκών δεν διασφαλίζεται από το κράτος και όταν αισθάνονται ότι οι κοινωνικά ανώτεροί τους δεν πράττουν το καθήκον τους ως προστάτες των φτωχών και εγγυητές της ευημερίας του συνόλου, τότε η αφοσίωση προς το κράτος εξασθενεί και φτάνουν ακόμη και στο σημείο να εκφράζουν την ελπίδα για εισβολή των Ισπανών, υπό τους οποίους ενδεχομένως θα ζούσαν καλύτερα.

Υπάρχουν και άλλες ακόμη περιπτώσεις δικών για στασιαστικά λόγια, όπου άνθρωποι του λαού φέρονται στα κατηγορητήριά τους να προβλέπουν δεινά και πείνα για τη χώρα, κατηγορώντας, μάλιστα, τους πλούσιους της Αγγλίας είτε ότι κρατούν το σιτάρι και το καλαμπόκι σκόπιμα στις αποθήκες τους, για να ανεβάσουν τις τιμές, είτε ότι το βγάζουν έξω από τη χώρα και το πωλούν στους εχθρούς, αδιαφορώντας για τους συμπατριώτες τους που λιμοκτονούν.

Ο Thomas Abbet, χειρώνακτας από το Little Waltham του Essex, κατηγορήθηκε πως είπε δημόσια, τον Ιούλιο του 1594, στο Ulting τα εξής: «Το καλαμπόκι θα λείψει και υπάρχει κάποιος στον Πύργο του Λονδίνου που προβλέπει ότι σύντομα το σιτάρι θα πάει στα 16 σελίνια το bushel [μονάδα όγκου, ισοδύναμη με οκτώ γαλόνια]. Και ξέρω ότι υπάρχουν μερικά ακόμη πλοία στο λιμάνι φορτωμένα με καλαμπόκι, για να το πάνε [ενν. για πώληση] στους εχθρούς. Αλλά εγώ θα είμαι ένας από αυτούς που θα ξεσηκωθούν και θα μαζέψω κι άλλους [...] μαζί μου και θα πάμε να το πάρουμε από εκεί που το έχουν. Μπορώ να τους πάω εκεί που το έχουν φυλαγμένο. Κι αν μαζευτούμε πολλοί, ποιος θα μπορέσει να μας αντισταθεί;»⁵⁵

Εδώ ο Abbet αμφισβητεί τον πατριωτισμό και την εθνική συνείδηση των πλουσιών της χώρας του, που βάζουν το κέρδος τους πάνω από το εθνικό συμφέρον. Στα λόγια του κατηγορουμένου η συνείδηση του συνανήκειν φαίνεται να λείπει από τις ελίτ που έχουν τη δυνατότητα να ανακουφίσουν τους φτωχότερους συμπατριώτες τους, αντί γι' αυτό όμως πλουτίζουν σε βάρος τους και στέλνουν την αγγλική γεωργική παραγωγή στους εχθρούς της χώρας.

Η άποψη αυτή δεν ήταν μεμονωμένη αλλά ευρέως διαδεδομένη στον λαό. Για τον λόγο αυτό το στέμμα, προκειμένου να αποφύγει την κοινωνική αναταραχή που θα μπορούσε να προκληθεί από μία τέτοια πεποίθηση ανάμεσα στα υπάλληλα στρώματα, εξέδωσε, τον Ιούνιο του 1600, διακήρυξη στηλιτεύοντας την πρακτική ορισμένων να διαδίδουν στασιαστικές φήμες για ελλείψεις σε τρόφιμα. Στην ίδια διακήρυξη, ωστόσο, το στέμμα παίρνει και μέτρα, για να αποφευχθούν φαινόμενα τεχνητών ελλείψεων στην αγορά, με στόχο την άνοδο των τιμών αλλά και τις παράνομες εξαγωγές που θα μπορούσαν να προκαλέσουν λιμό στην Αγγλία. Η διακήρυξη έχει ως εξής:

55. *Calendar of Assize Records: Essex*, ό.π., no. 2578 [Assizes, 35/36/2].

Διακήρυξη που περιέχει την επιθυμία της βασίλισσας για το πώς θα πρέπει να αντιμετωπιστούν αυτοί που δυσφήμισαν τις ενέργειες της Μεγαλειοτάτης και του βασιλικού της συμβουλίου διαδίδοντας απεχθείς και κακοήθεις λιβέλλους και δημιουργώντας θόρυβο για να υποκινήσουν δυσαρέσκεια ανάμεσα στον λαό της. Η διακήρυξη περιέχει ακόμη αυστηρές διαταγές σε όλους τους ειρηνοδίκες και τους άλλους τοπικούς άρχοντες της περιφέρειας να φροντίσουν για την πρόπουσα τιμωρία εκείνων που διαθέτουν καλαμπόκι και σιτάρι και τα κρατούν αποθηκευμένα.

Η Αυτής Μεγαλειότης, η βασίλισσα, δείχνοντας πάντα ιδιαίτερη φροντίδα και πρόνοια να αποτρέψει με κάθε τρόπο την έλλειψη ειδών που είναι απαραίτητα για τη διατροφή των υπηκόων της, αντιλαμβανόμενη πλήρως πόσο σκληρό πράγμα είναι η έλλειψη τροφίμων για τα φτωχότερα στρώματα του λαού της (για τα οποία καθόλου λιγότερη στοργή δεν αισθάνεται από ό,τι για τα πλουσιότερα, γνωρίζοντας ότι ο παντοδύναμος Θεός περιμένει από εκείνη να λογοδοτήσει σε Αυτόν για όλους όσους την όρισε να κυβερνά επί γης) η Μεγαλειότης της όχι μόνο συνέστησε στο συμβούλιό της και σε άλλους σημαντικούς αξιωματούχους να παραμείνει στη χώρα το σιτάρι, αλλά επιπλέον διέταξε να τιμωρηθούν όσοι αποθηκεύουν και κρατούν το καλαμπόκι από την αγορά, αφού λόγω της πλεονεξίας τους προσπαθούν να ωθήσουν τα πράγματα σε παράλογες τιμές. [...] Η βασίλισσα διέταξε επίσης τον υπουργό οικονομικών της [Lord Treasurer] [...] να χορηγήσει άδεια μεταφοράς μίας λογικής ποσότητας [ενν. σιταριού και καλαμποκιού] μόνο σε εδάφη που βρίσκονται υπό την κυριαρχία ηγεμόνων που είναι φίλοι της Μεγαλειότητός της, με την επιπρόσθετη οδηγία ότι, αν εμφανιστεί στην αγορά οποιαδήποτε αύξηση τιμών, οι εξαγωγές να παύσουν εγκαίρως. Και τώρα, βλέποντας ότι κάποια κακόβουλα και μοχθηρά μυαλά που περιμένουν την αφορμή να φυτέψουν τον σπόρο της ανταρσίας στις καρδιές των υπηκόων, δημιουργώντας θόρυβο στη χώρα, και κυρίως στην πόλη του Λονδίνου, ότι τάχα με τις αλόγιστες εξαγωγές σιταριού μεγάλος λιμός θα ενσκήψει στον λαό του βασιλείου, η βασίλισσα [...] ζήτησε την τιμωρία τους [ενν. όσων διασπείρουν τέτοιες φήμες] και θεώρησε καλό με αυτή της τη διακήρυξη να πληροφορήσει τον λαό ότι δεν υπάρχει καμία έλλειψη καλαμποκιού ή σιταριού ούτε και δόθηκε άδεια να μεταφερθεί όλη η ποσότητα εκτός βασιλείου [...] και ότι κάποιες ελλείψεις παρατηρήθηκαν μόνο σε συγκεκριμένα μέρη, ως αποτέλεσμα των πρακτικών κάποιων ασυνείδητων κτηματιών, οι οποίοι [...] θέλοντας να ανεβάσουν τις τιμές αποθήκευσαν όλο τους το καλαμπόκι [...] κρατώντας το μακριά από την αγορά [...].⁵⁶

56. *A Proclamation conteyning her Maiesties pleasure how those shalbe dealt withal, which have falsly slandered her Maiesties proceedings and her ministers, by spreading vile and odious libels, an brutes to stirre discontentment among her people: containing also a*

Τα θέματα που φαίνεται στα κατηγορητήρια περί στασιαστικών λόγων να απασχολούν τον λαό και να επηρεάζουν αρνητικά τη στάση του προς το κράτος, ταυτίζονται απόλυτα με όσα αναφέρονται στο κείμενο της παραπάνω διακήρυξης και αυτό ενισχύει την αξιοπιστία των κατηγορητηρίων ως ιστορικών πηγών για τη λαϊκή (κοινή) γνώμη. Στη διακήρυξη η βασίλισσα επιβεβαιώνει τον ρόλο της ως προστάτιδας όλων των υπηκόων του στέμματος και ως υπεύθυνης για την εξασφάλιση της ευημερίας τους. Εμφανίζεται ως η «βασίλισσα των φτωχών», σύμφωνα και με το *public transcript* της εποχής της, η οποία αγαπά και φροντίζει όχι μόνο τις ελίτ αλλά και τους φτωχούς και αδύνατους της χώρας της. Για όλους, όπως αναφέρει, θα λογοδοτήσει στον παντοδύναμο Θεό. Επιτρέπει περιορισμένες εξαγωγές μόνο προς φιλικές χώρες, στον βαθμό που δεν εμφανίζονται ελλείψεις βασικών ειδών διατροφής στις αγορές και δεν επηρεάζονται οι τιμές στη χώρα της, κάτι το οποίο θα έπληττε τα χαμηλότερα στρώματα του λαού. Παίρνει τα κατάλληλα μέτρα για να τιμωρήσει τόσο αυτούς που βάζουν το κέρδος πάνω από τη χώρα, όσο και αυτούς που συκοφαντούν τη βασίλισσα και την κυβέρνηση της διαδίδοντας ότι το κράτος δεν μπορεί να θρέψει τους υπηκόους του. Τέτοιου είδους διαδόσεις δημιουργούν απόσταση ανάμεσα στον μονάρχη και τον λαό του, και εντείνουν τη λαϊκή δυσαρέσκεια προκαλώντας κοινωνική αναταραχή (*Sedition*). Μια τέτοια αναταραχή προσπαθεί να προλάβει η διακήρυξη που δόθηκε προς δημοσίευση από το στέμμα.

Συμπεράσματα

Το ζήτημα της επιβίωσης των υπάλληλων στρωμάτων αλλά και η λαϊκή απαίτηση για κοινωνική αλληλεγγύη, ίση αντιμετώπιση από το κράτος και πρόταξη του συλλογικού έναντι του μερικού συμφέροντος των λίγων και ισχυρών του βασιλείου, αποτελούσαν σημαντικά θέματα, τα οποία εξέφραζαν το ενδιαφέρον των Άγγλων και των Αγγλίδων του 16ου αιώνα για τα δημόσια πράγματα. Η συζήτηση γύρω από τα θέματα αυτά ενεργοποιούσε διεργασίες πολιτικοποίησης ευρύτερων στρωμάτων του πληθυσμού στην πρώιμη νεότερη αγγλική κοινωνία. Στην παρούσα μελέτη επιχειρήθηκε μέσα από πηγές που φωτίζουν –έμμεσα– τη λαϊκή κοινή γνώμη, να αναδειχθούν τα ζητήματα που αποτέλεσαν τη βάση, πάνω στην οποία τα λαϊκά στρώματα στην πρώιμη νεωτερικότητα συγκροτούσαν την πολιτική τους ταυτότητα και καθόριζαν τη στάση τους απέναντι στο κράτος.

Διευρύνοντας και σε άλλες πολιτικές συλλογικότητες τη σκέψη του Edward Thompson σχετικά με τον μηχανισμό ταξικής συγκρότησης, ο Αντώνης

sharpe commandment to all justices of peace and other principle persons in the countreys to see Ingrossers of Corne and Graine duely punished, Early English Books Online (<http://eebo.chadwyck.com>).

Λιάκος επισημαίνει πως γενικότερα οι ταυτότητες θα πρέπει να γίνονται αντιληπτές ως «σχέσεις» και όχι ως «παγιωμένες αποκρυσταλλώσεις αντικειμενικών κριτηρίων». ⁵⁷

Η πολιτική ταυτότητα των απλών ανθρώπων στην Αγγλία του 16ου αιώνα, ιδωμένη στην παρούσα μελέτη ως σχέση των υπάλληλων στρώματων με το κράτος και τους κοινωνικά ανωτέρους τους, αναδεικνύεται μέσα από τις πηγές που εξετάστηκαν, ως συγκυριακή και μεταβλητή. Η εθνική αφοσίωση, η πίστη προς το κράτος και η υπακοή προς τη βασίλισσα και την κυβέρνηση της ήταν μια πολιτική συμπεριφορά, την οποία τα υπάλληλα στρώματα εκδήλωναν, εφόσον θεωρούσαν ότι με τον τρόπο αυτό θα μπορούσαν ευκολότερα να ανταποκριθούν στις δυσκολίες της καθημερινότητάς τους και να καλύψουν τις ανάγκες τους.

Τα λαϊκά στρώματα καθόριζαν την πολιτική τους στάση στη βάση μιας συγκυριακής λογικής, στο πλαίσιο της οποίας η πολιτική υπακοή και ανυπακοή, η εθνική αφοσίωση, η εθνική αδιαφορία ή ακόμη και η άρνηση του έθνους αποτελούσαν πιθανές πολιτικές συμπεριφορές των υπηκόων του στέμματος. Με δεδομένη τη μη θεσμοθετημένη πολιτική τους συμμετοχή, τα υπάλληλα στρώματα δεν εξέφραζαν απλώς τη δυσαρέσκειά τους, αλλά χρησιμοποιούσαν την εύπλαστη και μεταβλητή πολιτική τους νομιμοφροσύνη ως εξωθεσμικό μοχλό πίεσης προς το κράτος.

Το παράδειγμα της «ισπανοφιλίας» που είδαμε παραπάνω, αποτέλεσε σε μερικές περιπτώσεις αντίδραση κάποιων ανθρώπων στη φτώχεια, την εξαθλίωση αλλά και την έλλειψη συλλογικής συνείδησης εκ μέρους των ελίτ. Τα υπάλληλα στρώματα αντιλαμβάνονταν το ιδανικό της Αγγλικής Κοινοπολιτείας, (*commonwealth ideology*) ως χρηστή, δηλαδή φιλολαϊκή, διοίκηση και φροντίδα για την ευημερία όλων των κατοίκων της Αγγλίας. Η έλλειψη κοινωνικής αλληλεγγύης και φροντίδας για το σύνολο ωθούσε τους απλούς ανθρώπους άλλοτε να εγκαλούν τους κοινωνικά ανωτέρους τους –σε εθνική βάση– για πρόταξη του ιδιωτικού τους συμφέροντος έναντι του κοινού καλού και άλλοτε να στρέφουν τη νομιμοφροσύνη τους σε ξένους πόλους εξουσίας με την ελπίδα μιας καλύτερης ζωής. Ωστόσο, το συγκυριακό και το ευμετάβλητο της πολιτικής ταυτότητας των απλών ανθρώπων ήταν αυτό που τους καθιστούσε τελικά υπολογίσιμο «πολιτικό μέγεθος» στα μάτια των ελίτ, γιατί ανάγκαζε το μοναρχικό κράτος να ακούει τη φωνή των «σιωπηλών» και να συμμορφώνεται προς τις επιταγές της, έστω και αν τιμωρούσε τη δημόσια έκφρασή της.

57. Αντώνης Λιάκος, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;*, Αθήνα, Πόλις, 2005, σ. 56.

SUMMARY

Photini Danou, *The words of the voiceless*

Did ordinary men and women in pre-modern England have an opinion about politics? What was «politics» for the common people at a time when they had not any say in choosing who would rule them? Was popular engagement in state politics only to secure subsistence? Were «knife and fork» politics of the masses so separate from issues of «high politics» of the State? Was pre-modern commoners' mentality, «pre-political» as well? This paper discusses early modern popular political awareness. I argue that commoners in Tudor England pursued their own political agenda, by exploiting the sovereign's self-image as the «protector of the poor». However, as I set out to show, in pursuing their political agenda commoners also raised issues on the content of Englishness, common good, patriotism, legitimate governance and the right of resistance. The political identity of the lower strata was not an entity fixed in its essence. On the contrary, plebeian political identity was rather shifting, changeable, and always constituting its content in particular historical contexts. The commoners' commitment to the ideal of the «nation», their loyalty to the government, their allegiance to their Queen, their obedience to her laws, or their active participation in the enforcement of state policies were not unconditional. The ways they practiced their political identity was interrelated to their superiors' behavior and draw its legitimacy from the public transcript of the English Commonwealth. Common prosperity, reciprocity, solidarity and, in general, protection of the poorer and weaker members of English society were ideals that constituted the meaning of «commonwealth» in the plebeian mind. Those ideals were prerequisites for their giving of devotion and loyalty to the state. Thus, the commoners' political mentality and behavior ranged from national loyalty to indifference or even animosity to state officials; from cooperation and acquiescence to covered or overt forms of opposition and active resistance.